

MODERNA KYRKOBYGGNADER

Kyrkobyggandet i Göteborgs stift 1940–1999

Elisabeth Andersson
Projektrapport 2011

Svenska kyrkan
GÖTEBORGS STIFT

Förord

I denna rapport kommer du att se fotografier på i huvudsak tomma kyrkolokaler i våra så kallade moderna kyrkobyggnader. Inget kan vara mer orättvisande. Här sjuder det verkligen av aktiviteter dag- som kvällstid, med bredd såväl till innehåll som till målgruppernas ålder. I Furåsens kyrka möttes jag av en spröd violin till pianoackompanjemang och svag våffeldoft, allt serverat till en grupp pensionärer. Samtidigt med mig anlände till Bäve kyrka massor av små knattar prydligt på led för att gå påskvandring. Nedanför trappan vid församlingssalen i Bergsjöns kyrka fick jag kryssa mellan folk, kantiner och plastbackar med bröd, då det var dags för utskänkning, och sedan slingra mig vidare genom deras välbesökta second handbutik för att komma till kyrkorummet. Innanför dörren till Dalabergskyrkan strömmade schlagermusik till orgelackompanjemang emot oss från samlingsalen med blinkande caféskylt, där många nationaliteter i alla åldrar umgicks över en fika. När jag lämnade Biskopsgårdens kyrka började människor droppa in till sopplunchen som stod uppdukad och klar.

I många av kyrkorna klingade ljuden av barnaskratt från de små som rasade omkring i förskolans lokaler eller på lekplatsen utanför. Tjejgrupper, gosskörer, babymassage - ja till och med de ofödda kan gå på aktiviteter i kyrkans regi, exempelvis i Stenkullens kyrka som anordnar yoga för gravida. Ibland var det repetitioner inför helgen som i Apelgårdens kyrka där fyra händer tolkade sprittande klassiska verk på en flygel eller i Hjällbo kyrka, där jag fick fotografera till en förunderligt vacker orgelmusik som kunde ha kommit ur byggnaden själv. *Ya Kallimat*, en sång om uppståndelsens under som nått hit från mellanösterns kristna kyrkor och här framfördes med växelsång på arabiska och svenska.

Varför då inte skildra detta i bild, som en kyrkoherde frågade mig? Dels för att mitt uppdrag i grunden handlar om arkitektur och kulturhistoriska värden, vilka lättast analyseras i enskildhet och framgår tydligast utan människor på bilderna, dels för att foton där personer kan identifieras även utan namn enligt personuppgiftslagen inte får publiceras utan samtycke. Här gäller det enligt samma lag dessutom ”känsliga uppgifter”, dit religiös övertygelse räknas. För att få publicera fotografier av barn krävs därtill alltid målsmans samtycke.

”Otack är världens lön” är därför ett uttryck som nu känns relevant, men i ord vill jag ge att stort tack till alla som generöst gett mig tid i sina fullmatade kalendrar för att visa runt i kyrkobyggnaderna och svara på frågor om desamma. Det har varit givande samtal för mig kring den kyrkliga verksamheten i relation till byggnadens brister och fördelar, samt vad som är värdefullt ur er synvinkel. Glädjande var det också med alla positiva reflektioner kring vad ett särskilt skydd enligt kulturminneslagen kan innebära.

Elisabeth Andersson maj 2011

INNEHÅLL

Bakgrund	4
Uppdraget	4
Metod och material	5
Förtydliganden	6
Inledning	7
Vad betyder ”skyddad”?	8
Traditionen är död – leve traditionen	10
Göteborgs småkyrkostiftelse	12
Kyrkobyggandet 1940–1999	14
1940-talet	14
1950-talet	15
1960-talet	16
1970-talet	17
1980-talet	19
1990-talet	19
Hur ser moderna kyrkor ut?	21
Fasadmaterial	24
Anläggningstyper	28
Anpassade, Självständiga, Kapellliknande, Tältliknande, Vandringskyrkan, Traditionella	
Klockbärare	39
Insidan	41
Ljus och belysning	42
Detaljomsorg	55
Vad har vi skyddat?	56
I ord & bild – Göteborgs stift	57
I ord & siffror – Sverige och Göteborgs stift	70
Arkitekterna	72
Intervjuerna	74
Intervjusvar – skyddade	75
Intervjusvar – oskyddade	78
Ska vi skydda fler?	82
Värdeord i motiveringar till skyddade kyrkobyggnader	82
Slutord	98
Källförteckning	99

Bakgrund

Inom kulturmiljövården i Västra Götalands län¹ startades 2008 ett flerårigt projekt kallat "Moderna Västra Götaland" med fokus på olika folk- och samhällsrörelser i efterkrigstidens Västra Götaland som satt avtryck i bebyggelsen och format vårt kultur- och naturarv. Satsningens syfte är att genom samverkan mellan olika aktörer öka kunskapsnivån, medvetenheten och bruket av 1900-talets kulturarv och Göteborgs stift tillfrågades om det fanns intresse att delta som en aktör. Stiftskansliet såg positivt på en sådan samverkan och att vara med i en regional satsning med möjlighet att uppmärksamma det moderna kyrkliga kulturarvet. Kunskapen om kyrkobyggandet under efterkrigstiden är fortfarande förhållandevis låg, trots att denna period tillsammans med medeltiden och 1800-talet är en av de tre största kyrkobyggnadsepokerna i Svenska kyrkans historia. Särskilt intensivt var kyrkobyggandet i städerna och därmed desto mer angelägenhet för oss såsom storstadsstift att lyfta fram denna del av kyrkobyggnadskonsten och det sammanhang den uppstod i.

Göteborgs stift ansökte om kyrkoantikvarisk ersättning för detta samarbete med kulturmiljövårdens företrädare och erhöll medel för perioden 2010-2011. Målet var att få och sprida kunskap kring denna "kyrkoboom" i efterkrigstidens samhälle; att öka känslan av delaktighet i det kyrkliga kulturarvet hos dem som arbetar i de moderna kyrkorna; att kartlägga vilka av våra moderna kyrkor som besitter så höga kulturhistoriska värden att de kan förväntas få skydd enligt kulturminneslagen och därmed rätt till kyrkoantikvarisk ersättning. En kunskapsuppbyggnad kring vårt moderna kyrkliga kulturarv kommer Göteborgs stiftskansli och församlingar/samfälligheter till gagn specifikt, men genom spridning även till kyrkokansliet och övriga stift Svenska kyrkan generellt. Allmänheten kommer också att ha tillgång till rapporten som pdf-fil på Göteborgs stifts hemsida.

Uppdraget

Inom Göteborgs stift har 12 kyrkobyggnader och en griftegård uppförda efter 1939 hittills skyddats med tillståndsplikt enligt kulturminneslagen. I ett nationellt perspektiv är antalet skyddade kyrkor uppförda efter 1939 relativt få i Göteborgs stift och det är angelägenhet såsom storstadsstift att värna denna epok av kyrkobyggnadskonsten. Vi intar en fjärdeplats bland stiftet efter Luleå (23 st), Stockholm (21 st) och Lund (17 st). Har vi skildrat vårt stifts moderna kyrkobyggandet tillräckligt genom våra redan skyddade objekt? En uppgift var därför att kartlägga om några, och i så fall vilka, av våra moderna kyrkor som besitter så höga kulturhistoriska värden att de kan komma i fråga för beslut om särskilt skydd enligt kulturminneslagen, och därigenom också rätten att erhålla kyrkoantikvarisk ersättning för vårdinsatser. Eventuella förslag på skyddsvärda kyrkor skall samrådas med församlingar med beaktande av pastorala och strukturella aspekter.

Kunskapen om det moderna kyrkliga kulturarvet är förhållandevis låg trots att det var en mycket intensiv kyrkobyggnadsperiod i storstäderna. En angelägen uppgift, som stärktes genom studiebesöken, blev att skildra epoken ur olika aspekter för att öka kunskapen och förståelsen för de bakomliggande orsakerna till de moderna kyrkobyggnadernas arkitektur. Ett kunskapsunderlag är också viktigt i ett framtidsperspektiv eftersom detta oftast rör kyrkor och kapell utan omgivande begravningsplats, som är praktiska med sitt utbud av olika lokaler och centralt belägna vilket gör att de i en ekonomisk prioriteringssituation är lättare att sälja än äldre, skyddade kyrkor med kyrkogård. Paradoxalt nog har de moderna kyrkorna alla de

---

¹ Ett samarbetsprojekt mellan Västarvet, Göteborgs stadsmuseum och Länsstyrelsen Västra Götalands kulturmiljöenhet som beräknas pågå t.o.m. 2013. Mer information på projektets hemsida: http://www.modernavg.se/kulturvast_templates/Kultur_ArticlePageWide.aspx?id=40833.

utrymmen, en större flexibilitet och det goda läge som främjar en varierad och välbesökt verksamhet, som de äldre men skyddade kyrkorna saknar. De moderna kyrkornas styrka blir i ekonomiskt bistra tider deras akilleshäla.

Den ursprungliga avsikten var att inom ramen för projektet också göra en informationsatsning kring efterkrigstidens kyrkobyggande gentemot allmänheten. Eftersom kyrkostyrelsen inte har medgivit att en sådan insats kan stödjas med kyrkoantikvarisk ersättning har denna uteslutits ur projektet. Projekttiden kortades därför med två månader och har pågått från februari till och med maj 2011.

Metod och material

Eftersom alla kyrkobyggnader uppförda före 1940 har ett skydd i form av tillståndsplikt genom kulturminneslagen (KML) 4 kap. 3 § omfattar detta projekt kyrkobyggnader som är uppförda mellan 1940 och år 1999. Det gäller kyrkor, kapell, begravnings- och krematoriekapell. I viss mån berörs även griftegårdar men ingen kartläggning av dessa har gjorts. I studien har så kallade kyrksalar som är inhysta i byggnader med andra fastighetsägare än Svenska kyrkan uteslutits. Kyrkobyggnader tillkomna efter relationsförändringen mellan staten och Svenska kyrkan år 2000 kan endast förklaras som byggnadsminnen KML 3 kap. År 1999 utgör därför en naturlig tidsgräns för denna studies omfattning.

Ett kunskapsunderlag kring det moderna kyrkobyggandet i Göteborgs stift har sammanställts främst med material från stiftets kyrkobyggnadsinventering 2001-2007.² För liknande fakta om riket som helhet har sammanställningar och information från Riksantikvarieämbetet och kyrkokansliet använts. Anna-Gretha Eriksson på Riksantikvarieämbetet var behjälplig med att få fram ett antal motiveringar till beslut om särskilt skydd enligt KML 4 kap. 4 §. för kyrkor uppförda efter 1939. Mer allmän information om arkitekter etc. har sökts på Internet. Ett par böcker skrivna om specifika kyrkor, dokumentationer av Göteborgs kyrkliga samfällighets skyddade moderna kyrkor, rapportboken från Skara stifts kyrkobyggnadsinventering samt Per Eckerdals avhandling om Göteborgs småkyrkorörelse har varit värdefulla.

För att få kännedom ur olika aspekter inför en bedömning av vilka ytterligare kyrkobyggnader som eventuellt kan föreslås för skydd vidtogs besök i samtliga 12 kyrkobyggnader som redan är belagda med tillståndsplikt enligt KML 4 kap. och därtill 23 kyrkobyggnader utan detta skydd. Urvalet av dessa baserades på de kyrkobyggnader som av RAÅ 1999 föreslogs för särskilt skydd men ännu inte har fått det, förslag på bevarandevärda moderna kyrkobyggnader från kyrkoinventerarna i Göteborgs stift samt ytterligare egna ”kandidater”. Dessa framtogs genom att studera karaktäriseringar, fotografier och historik från nämnda inventering och få fram de som föreföll vara välbevarade och besitta tillräckligt höga kulturhistoriska värden. Vid besöken genomfördes intervjuer med kyrkoherdar eller annan personal för att få kunskap om större förändringar, utförda eller kommande, deras egen syn på kyrkobyggnadens värde, hur verksamheten kan påverkas av KML-skydd, för- och/eller nackdelar med ett befintligt eller eventuellt kommande skydd m.m. De 35 besöken gjordes mellan 14 mars och 20 april (se Bilaga 1 för informant- och kyrkoförteckning) och gick vanligtvis till så att jag tillsammans med mina informanter visades runt i hela anläggningen samtidigt som jag ställde mina frågor. Efteråt satte vi oss ned för att sammanfatta svaren och jag gavs sedan tillfälle att i enskildhet fotografera och studera byggnaden. Tidsåtgången var vanligtvis en timme men i några fall det dubbla.

---

² Se www.bebyggelseregistret.raa.se samt Mellgren 2009.

Förtydliganden

Genomgående kommer begreppet ”moderna kyrkobyggnader” att användas för den aktuella gruppen av objekt i denna studie, enbart på grundval av att de är uppförda efter 1939.

”Kyrkobyggnad” används som ett samlingsnamn för studiens målgrupp av byggnader och innefattar alltså såväl kyrkor som alla typer av kapell. Det avser också hela anläggningen, vilken förutom kyrkorummet även kan inkludera kontorsrum, kök, församlingssalar, ungdoms- och förskolelokaler med mera. Eftersom hela kyrkobyggnaden oftast kallas ”kyrka” kommer jag också att använda ”kyrkorum” för att beteckna det ceremoniella rummet. När det gäller församlingssalen, som vanligtvis är förbunden med kyrkorummet, används termen ”samlingsal”. I många fall benämns den ”kyrksal” men det leder lätt till förväxling med kyrkorummet.

I handläggning av kyrkoärenden, exempelvis ansökningar av kyrkoantikvarisk ersättning, delas Göteborgs stift mellan länsstyrelserna i Hallands respektive Västra Götalands län. Beroende på var aktuell kyrka eller begravningsplats ligger kan de remittera ärenden till relevant museum för yttrande. Vilka kyrkomiljöer som faller under vilket museum utgår till stor del på de gamla länsindelningarna och dessa styrde även vilket museum som fick ansvara för stiftets olika regioner i den stora kyrkobyggnadsinventeringen. Det förefaller därför naturligt att även använda en sådan indelning i denna studie. De olika delarna benämns Halland, Göteborg (kommunen), Älvsborg och Bohuslän, där även några kommuner utanför landskapet ingår sedan tiden då Göteborgs och Bohus län fanns; Partille, Mölndal, Härryda. I denna studie använda handlingar från Riksantikvarieämbetet rörande beslut om tillståndsplikt utgår man från samma indelning, med f.d. Göteborgs och Bohus län som en enhet dock.

Inom parenteser anges ibland församlingar (fs) och samfälligheter (ky sf) med idag gällande namn. Endast om orten för kyrkans belägenhet inte framgår av dess namn förtydligas detta.

Alla fotografier, om inget annat anges, är tagna av författaren under projekttiden. Övriga foton är hämtade från Göteborgs stifts kyrkobyggnadsinventering 2001-2007 med tillstånd av bildrättsinnehavarna. Endast fotograf annan än författaren anges under aktuell bild, tillsammans med år då bilden togs samt bildrättsinnehavare.

I det följande gäller antal och angivelser endast de kyrkor som idag finns kvar och brukas av Svenska kyrkan inom Göteborgs stift, om inte annat anges. Flera kyrkobyggnader finns ännu kvar men i annans ägo. Emellertid har Hammarkullens kyrka (Göteborgs ky sf) och Brunsbergskyrkan (Varbergs fs) nyligen tagits ur bruk och skall säljas.³ Eftersom de under projekttiden ännu inte är försålda så ingår de i materialet.

Ingående beskrivningar med historik, beskrivningar och fotografier finns för alla kyrkobyggnader utom Sankt Markus & Lukas kapell samt Sankt Olof & Sankt Sigfrids kapell på Internet, www.bebyggelseregistret.raa.se. Epoken är också kortfattat skildrad i Maria Mellgrens inventeringsrapport från 2009.

³ Stiftsstyrelsen fastställde 2011-04-26 § 55 beslutet att ta Hammarkullens kyrka ur bruk. Församlingen skall starta en samarbetskyrka med Svenska Missionskyrkan i deras kyrka Tomaskyrkan. Kyrkofullmäktige beslutade 2011-05-11 att ta Brunsbergskyrkan i Varbergs församling ur bruk och sälja den, troligen till den romersk-katolska kyrkan. Uppgifter från planeringssekreterare Hans-Erik Thylin på Göteborgs stiftskansli.

Inledning

Tak, ljusspel och lugn – det är de moderna kyrkobyggnadernas främsta signum.

Tak. Antingen är taken dominanta och formstarka eller så syns de inte alls. Taklinjerna tecknar då istället skarpa konturer mot himlen. Taksprång är inte vanligt och högresta gavlar går i liv med takfoten – i den mån man kan tala om gavlar i de ofta mångsidiga komplexen. Ibland löper en bred sarg runt takfoten, som i ett fall utgörs av ett 160 meter långt konstverk.⁴ Ofta är det flera sammansatta byggnadsvolymer som åstadkommer ett myller av olika takformer och höjder, även med böljande former. Även innertaken är tongivande genom ansemlig höjd, olika utformning i rummets skilda delar och ovanliga material.

Ljusspel. Kontraster mellan flödande ljus, dunkel, mörker, riktade ljusinfall, kanske en plötslig utblick ur annars slutna väggar. Ljus från ovan eller ljus från ingenstans ur dolda källor. Fönstren är där för rummets skull, för stämningens skull, sällan för att själva synas eller för att besökaren skall kunna kommunicera med världen utanför. Armaturen är mestadels fullständigt integrerad med gestaltningens karaktär, samspelar med ljusföringen och kan spela en rumslig roll i arkitekturen.

Lugn. Rummen är gjorda för att skapa lugn, stillhet, andakt utan distraktion. Samla dig, vänd dig inåt, lyssna, andas. Rustika, genuina material omger dig och står rycken. Lämna all oro på murarnas utsida. Här är du trygg.

Rosenkapellet i Martin Luthers kyrka.

⁴ "Evangelium i aluminium", Bertil Berggren Askenström (1917-2006, Stockholm), 156 st. fasadreliefer i aluminium, omkrets 160 m, Bäve kyrka Uddevalla 1972. Hemsida Magasin1, kulturnätverket Kultur1.

Vad betyder ”skyddad”?

Kyrkobyggnader tillkomna före 1940 har samtliga det starkare skyddet enligt Kulturminneslagen (KML) 4 kap. 3 § medan de yngre endast har ett generellt skydd genom 2 § som säger att alla kyrkor ”*skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte förvanskas*”.⁵ Kyrkobyggnader är enligt denna lag byggnader som före den 1 januari 2000 har invigts för Svenska kyrkans gudstjänst och den 1 januari 2000 ägdes eller förvaltades av Svenska kyrkan eller någon av dess organisatoriska delar. Under 2011 kommer ett nytt vägledningsdokument från Riksantikvarieämbetet till kap. 4 att färdigställas, vilket förtydligar liksom kyrkoordningen⁶ att en ”kyrkobyggnad” kan innehålla såväl kyrkorum som lokaler för församlingsverksamhet m.m. och att bestämmelserna gäller även dessa.⁷ En skyddad kyrka som har byggts till omfattas i sin helhet av bestämmelserna om tillståndsprövning för ändring.⁸ En klockstapel räknas vid tillämpning av KML 4 kap. alltid som en del av kyrkobyggnaden.

Genom ett särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet kan yngre kyrkor uppförda före år 2000 få samma skydd som de äldre enligt KML 4 kap. 4 § ”*Om Riksantikvarieämbetet beslutar det, skall bestämmelserna i 3 § om tillståndsprövning tillämpas också i fråga om en kyrkobyggnad eller en kyrkotomt som har tillkommit efter utgången av år 1939 och som är märklig genom sitt kulturhistoriska värde.*” Förutom kyrkor med betydande arkitektoniskt/konstnärligt värde kan också sådana kyrkor komma ifråga som speglar de olika liturgiska idéer som gjort sig gällande vid utformningen.⁹

Tillståndsprövningen innebär att man måste begära Länsstyrelsens tillstånd inför ”*rivning, flyttning eller ombyggnad av byggnaden liksom för ingrepp i eller ändring av dess exteriör och interiör med dess fasta inredning och konstnärliga utsmyckning samt för ändring av dess färgsättning.*” Länsstyrelsen får då ställa de villkor för tillståndet ”*som är skäliga med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen.*” Lagen säger att de inte får ändras utan tillstånd på något ”väsentligt” sätt och då handlar det om åtgärdens påverkan på de kulturhistoriska värdena som byggnaden besitter, inte omfånget. Till den fasta inredningen hör även dörrar, fönster, trappor och liknande. Förbättring av tekniska installationer, även komplettering av belysning, liksom skydds- och säkerhetsåtgärder och tillgänglighetsanpassningar är också tillståndspliktiga. När det gäller kyrkliga inventarier av kulturhistoriskt värde har det däremot hittills varit praxis att de omfattas av kulturminneslagens bestämmelser oavsett när kyrkan är uppförd, föremålets ålder eller vem som äger det.¹⁰ Men enligt Riksantikvarieämbetets nya vägledning så skall detta ändras till att främst omfatta inventarier i skyddade kyrkobyggnader.¹¹

I en arbetshandling från Riksantikvarieämbetet december 2002 specificeras vilka delar i kyrkobyggnaden som skyddet omfattar, men detta slopades efter revideringar. Tillståndsplikten får prövas i varje enskilt fall. Det kan vara vanskligt att låsa fast skyddet vid vissa utrymmen då synen på vad som är värdefullt ändras över tid och många av de moderna kyrkobyggnaderna är gestaltade som en helhet. Exempelvis skall man renovera köket i suterrängvåningen på Härlanda

⁵ Lag (1988:950) om kulturminnen m.m. Rättsnätets hemsida.

⁶ Kyrkoordningen 40 kap. 1 § kommentar, s. 566.

⁷ Utifrån Kyrkoordningen 40 kap. 1 § definieras en ”kyrkobyggnad” enligt följande: ”En kyrkobyggnad tas i bruk när kyrkorummet invigs.” Ett invigt kyrkorum kan finnas i en byggnad som inte ägs av Svenska kyrkan, som exempel kan nämnas stiftelseägda kyrkor och hyrda kyrkolokaler.

⁸ Riksantikvarieämbetet 2011, s. 29.

⁹ Riksantikvarieämbetet 2011, s. 44.

¹⁰ Läs mer i *Kyrkliga inventarier och inventarieförteckningar*. Göteborgs stift, Matilda Dahlquist, projektrapport 2010.

¹¹ Riksantikvarieämbetet 2011, s. 50.

kyrka och det har, såsom det sannolikt enda bevarade köket ritat av arkitekt Peter Celsing, så höga kulturhistoriska värden att det skall ske enligt antikvariska principer.

Begravningskapell, som inte är invigda enligt Svenska kyrkans ordning, är liksom andra byggnader som tillhör en begravningsplats tillkommen före 1940, skyddade som del av begravningsplatsen (KML 4 kap. 13 §). För yngre begravningskapell och begravningsplatser kan Riksantikvarieämbetet, på motsvarande sätt som för kyrkobyggnader, besluta att de skall vara skyddade (KML 4 kap. 4 § respektive 14 §). På begravningsplatsen skyddas då alla dess byggnader (exempelvis kapell, krematorium och bårhus) oberoende av byggnadernas ålder.¹²

I KML 4 kap. 13 § gäller tillståndsprövning för begravningsplatser som anlagts före utgången av år 1939 och där stipuleras att tillstånd krävs av länsstyrelsen för att *”utvidga eller på annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen och för att ”där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning.”* Detta omfattar att bygga om, bygga till, ändra exteriör på befintlig byggnad samt arbeten som berör inredning och konstnärlig utsmyckning i ceremonirum och andra inomhusutrymmen som är tillgängliga för allmänheten i den mån arbetena ”berör kulturhistoriska värden”. Avsikten är att värna begravningsplatsens helhetsgestaltning samtidigt som funktionella aspekter beaktas. Tillstånd krävs också för att uppföra ny fast anordning eller riva eller väsentligt ändra fast anordning, exempelvis hägnader, dammar, skulpturer, skyltar, belysning och fleråriga träd och buskar. Nya tekniska anläggningar och installationer som belysning kräver också tillstånd.¹³

Idag omfattas 152 kyrkor, kapell och kapellkrematorier av denna tillståndsplikt i Sverige. Riksantikvarieämbetet har tagit initiativ till urvalet vid ett antal tillfällen och som underlag inför besluten har förslag/yttranden begärts in från länsstyrelserna. Förslagen har också remitterats till berörda stift och församlingar samt till Arkitekturmuseet innan slutgiltigt beslut fattats. Sedan 2008 är det länsstyrelserna som när de så önskar lämnar förslag på skydd för yngre kyrkobyggnader och begravningsplatser som bör omfattas av tillståndsplikt. Förslagen bör innehålla en motivering utifrån ett läns- eller stiftsperspektiv.

Skyddat kök av Peter Celsing i Fräntorpsalen, Härlanda kyrka.

¹² Svenska kyrkan 2010, s. 9.

¹³ Riksantikvarieämbetet 2011, s. 72-74.

Traditionen är död – leve traditionen

Egentligen är det missvisande att kalla efterkrigstidens kyrkor i Sverige för ”moderna” eftersom man visserligen bröt med de senaste århundradenas tradition med långhuskyrkan med gaveltorn, kor och vidbyggd sakristia, men istället sökte arkitektoniska influenser längre bak än så. Den fornkristna kultens förbjudna tillvaro i enkla, dunkla utrymmen och den tidigkristna mäktiga stenbasilikan som utvecklades i Rom på 300-talet blev ledande stjärnor för många arkitekter. De enkla små tornlösa och tämligen slutna romanska landsortskyrkorna blev idealet inom Göteborgs småkyrkostiftelse (se nästa kapitel). Basilikan hade ett stramt osmyckat yttre och ett rikt dekorerat inre. Ett högt öppet mittskepp och lägre sidoskepp åtskildes av pelarrader och dagsljuset togs in via en så kallad klerestorievåning med fönsterrader upptill i mittskeppet, ovan sidoskeppens höjd. Ingen av dessa kyrkotyper har vidbyggda torn och därför kom klockstapeln åter till heders. Här finns alltså en enkel linje eller en mer storvulen att följa, och delningen genomsyrar kyrkobyggandet i efterkrigstiden på många plan.

”Enkel, rak och värdig, sådan skall den evangeliska kyrkobyggnaden vara” enligt Göteborgs småkyrkostiftelse.¹⁴ En genomsnittlig kostnad för en kyrkoanläggning byggd 1967-78 var i hela landet 4 miljoner, i Stockholm 7,3 miljoner och i Göteborg endast 3,3 miljoner.¹⁵ Mellan Kyrkofrämjandet i Stockholm och Göteborgs småkyrkorörelse fanns en spänning när det gällde avvägningen mellan kyrkorummets ”höghet, helgd och avskildhet” å ena sidan och å andra sidan kravet på enkelhet och sparsamhet vid byggnationen. Göteborgarna menade att kyrkorna i Stockholm byggdes för stora och dyra. Man hade också olika inställning till huruvida småkyrkan skulle användas till profana aktiviteter eller inte.¹⁶ Även på Sigtunastiftelsens betydelsefulla tredagarskonferenser för arkitekter, präster och konstnärer, som hölls 1954-1971, hördes argument för de olika linjerna. Konferensdirektorn Olov Hartman varnade 1956 för att det sakrala rummet kunde bli ”en stolt skapelse av skönandar i stället för av helig ande, imponerande monument i stället för den levande församlingens hem”. Hartman beskrev då också småkyrkan som ett skönt krypin med intimitet och slutade anförandet med åsikten att kyrkan egentligen bara är ett vindskydd och ”det glömde många som byggde katedraler”.¹⁷ Till hans motsats förordade vid samma konferens docent Stig Lindholm vikten av att ”värja kyrkorummet mot att deklasseras till en vanlig predikolokal, där altaret inte är stort mer än en kombination av blomsterbord och bokhylla”.¹⁸

Arkitekterna Engstrand och Speek ritade Martin Luthers kyrka i Halmstad och intentionen var att göra den rogivande, vänlig och inbjudande – inga krusiduller som Speek uttryckte det.¹⁹ Basilikan stod som förebild till rumsformen, men inredningen inspirerades snarare av villkoren för de fornkristnas samlingar. Lösa stolar i rader, som inte stänger någon ute, låg predikstol för en mer jämlik position och fritt stående altare. Det svängda taket var en reaktion mot alla spetsiga kyrktak och i tävlingsförslaget valde de mässing till fasaden för det var inte lika strängt som den traditionella stenen - en reaktion mot de många ”tegelbunkrarna”.

Peter Celsing, arkitekt till Härlanda kyrka. funderade mycket kring hur kyrkorummet skulle gestaltas för att främja gudstjänstens syfte. ”Vår högmässas inledning med sitt budskap att Gud är i kyrkan och att Han där möter sin församling, ger kyrkobyggaren klara direktiv. Arkitekturen måste anpassas till denna närhet, och ingenting i byggnaden får hindra detta

¹⁴ Eckerdal s. 97, ur program för Burås småkyrka 1961.

¹⁵ Eckerdal, s. 62.

¹⁶ Wennås, s. 370.

¹⁷ Wennås s. 371.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Juvander/Lindhe, s. 18.

möte”, resonerade han.²⁰ Han menade också att kyrkobyggaren borde undvika trender och söka det tidlösa och allmängiltiga, ”med andra ord söka kärnan i kristen kyrkobyggnadstradition...”. Han var också inne på en placering i raka bänkrader med fokus på koret för att undvika att den framförvarandes nacke förbyttes till en ”distraherande profil”. I slutet av sitt resonemang finner han att basilikan är den ultimata kyrkobyggnaden och att det ”svenska” representeras av byggnadsmaterialen och den tidsenliga byggnadstekniken.

Viktigt är att betona att kyrkobyggandets gestalt efter 1940 inte enbart var arkitekternas och ingenjörernas verk utifrån nya framväxande arkitektoniska ideal, ny teknik och nya material, utan minst lika mycket hade sin grund i teologiska och liturgiska förändringar; liturgin som kyrkans byggherre.²¹ Kortfattat handlade det om en förnyelserörelse som växte fram i industrialismens spår från 1900-talets början, som hade romersk-katolska strävanden. Man oroades av den allmänna sekulariseringen och sökte sig tillbaks till fornkyrkliga källor. Inom rörelsen såg man alla kristna som ett enda gudsfolk och lekfolket skulle aktivt medverka i gudstjänsterna, inte bara prästerna, och församlingens gemenskapskaraktär var viktig. Under 1960-talet uppkom flera olika rörelser med ny syn på teologin och gudstjänsten som på olika sätt bidrog till liturgisk förnyelse med spår i arkitekturen. En rörelse drevs av att sluta dela upp världen i heligt och profant och därför avmytologisera, ”vardagliggöra” den kristna lärans byggnader, ritualer och språk. Liturgin skulle inte vara främmande för några uttrycks sätt så dans, teater, profan musik och lek sågs som naturliga inslag. Detta anammades inte minst i ungdomsarbetet inom Svenska kyrkan. Denna så kallade gudsfolkstanken ledde till huskyrkor i vanliga flerbostadshus där Trandareds kyrka i Borås var en sådan, numera tagen ur bruk. En angloamerikansk idé om allaktivitetskyrkor fick också stort gehör. Samtidigt fanns givetvis de som ville hålla kvar vid det traditionella såväl inom liturgin som kyrkobyggandet. Men de nya strömningarna var starka och fodrade utrymme och flexibilitet av kyrkorummen och de många aktiviteterna krävde ett otal övriga utrymmen. Sammanställningen inför arkitekttävlingen 1965 över nödvändiga lokaler till Martin Luthers kyrka i Halmstad innehåller hela 42 olika utrymmen.²² Bland församlingslokalerna märks hobbyrum med och utan plats för pingisbord, 60 kvm storstuga för ungdomarna med öppen spis och pentry, ledarrum, slöjdrum, mörkrum, och till de så kallade klubblokalerna hörde förutom tre samkvämsrum för totalt 325 personer varav ett för filmvisning, studiecirkelrum, syrum och kök. På kansliet skulle även rum finnas för ungdomssekreteraren. Det speglar väl hur de nya strömningarna har slagit rot och tog sig arkitektoniska uttryck.

Alla moderna kyrkor hade varken råd eller behov av denna mängd lokaler, men Hjällbo kyrka är också ett exempel inom Göteborgs stift på en mycket omfattande anläggning. Öppna spisar blev vanligt, särskilt i ungdomsutrymmena, ibland kombinerat med en nedsänkt yta runt om. Sådana ”gropar” gjordes bl. a. i Tynnereds, Nols och Martin Luthers kyrkor. I Guldhedens kyrka från 1966 har ungdomsrummet en gradäng mot en spritputsad vägg med en slätputsad yta avsedd för filmvisning. Där finns också tidstypiskt väggintegrerade, kuddförsedda bänkar. Ungdomslokalerna var mestadels förlagda i källarlokalerna och suterrängvåningar. Ofta fanns ingen förbindelse med ovanvåningen, vilket kunde markera deras självständighet men också vara av praktiska skäl för att undvika tillträde till exempelvis expeditionslokaler, som inte var bemannade samtidigt som ungdomsverksamheten pågick.

²⁰ *Härlanda kyrka*, s. 20-21.

²¹ Wennås s. 366 ff. Hela stycket bygger på Wennås.

²² Juvander/Lindhe s. 12 ff.

Göteborgs småkyrkostiftelse

För en fullständig skildring av Göteborgs småkyrkostiftelse kan Per Eckerdals avhandling i ämnet läsas, för nedan följer endast en summering från boken av rörelsens betydelse. 1946 konstituerades Göteborgs småkyrkostiftelse och 1970 togs ett beslut som innebar att Göteborgs kyrkliga samfällighet övertog småkyrkostiftelsens uppgifter inför framtiden.

I det växande, industrialiserade Göteborg hade de nyinflyttade ingen naturlig kyrklig hemvist och detta ville småkyrkorörelsen råda bot på. Kyrkan skulle söka sig till de redan döpta och ge dem en ny hemkyrka. Man ansåg att de kyrkor som byggdes i staden var för stora och rymde för många. I en mindre krets skulle man lättare uppnå en intim och mer familjär stämning. Denna tanke uttrycktes redan år 1900 i en bok²³ av komministern Richard Conricus i Carl Johans församling: "...det är förunderligt hur mycket närmare man kan komma sina åhörare i en liten kyrka än i en stor, vilken växelverkan det kan bli i den förra mellan predikant och menighet eller liturg och den gudstjänstfirande församlingen". Conricus strategi gick ut på att lämna den gamla principen med en kyrka - en församling - en präst och istället bygga mindre församlingskyrkor där präster anställdes och att nya församlingar avdelades med max 10 000 invånare. Församlingarna kunde också ha distrikt med en församlingskyrka och flera kapell. Som vi nu vet blev hans vision i stora drag verklighet och han skulle vara stolt om han hade hört andemening i citatet ovan upprepas på nära nog varje ställe jag besökt i denna studie.

Det fanns äldre kapell- och församlingshemsstiftelser och Göteborgs småkyrkostiftelse hade en gemensam och grundläggande förutsättning med dessa i frivilligheten. Frivilliga bedrev omfattande informations- och insamlingsarbete; syföreningsförsäljning, kollekt, testamenter, gåvor och sparbössor var några sätt att få in medel till kyrkobyggandet. Småkyrkotanken passade bra samman med visionerna hos stadsplanerarna för karaktären på storstädernas utbyggnad med så kallade grannskapsenheter där Arbete-Bostäder-Centrum samlades inom bekvämt avstånd. Resor in till centrala staden skulle inte behövas till vardags. I generalplanen för Göteborg från 1959 framgår att man från statskyrkligt håll hade angivit att varje bebyggelsegrupp med 8000 invånare skulle ha tillgång till egen kyrksal med kompletterande lokaler.

Redan på Göteborgs småkyrkostiftelses första möte beslöt man att utarbeta en "typkyrka". 1953 utlystes tillsammans med Sällskapet för kyrklig själavård i Stockholm (senare Kyrkofrämjandet) en arkitektävling om en typkyrka för stiftelsen. På detta sätt fick man arkitekterna att intressera sig för småkyrkoidén och skapade ett forum för att knyta kontakter med dem. Enkla, billiga, funktionella lösningar söktes. Kriterierna för en småkyrka som ställdes i tävlingsprogrammet 1953 var:

1. En kyrkobyggnad innefattande kyrka och församlingslokaler
2. Ett kyrkorum mindre än traditionella stadskyrkor (ca 200+100 platser)²⁴
3. Möjlighet att utöka kyrkorummet med intilliggande lokal
4. Byggnaden planerad så, att den kan uppföras i etapper
5. Småkyrkan är en frukt av småkyrkoarbete

Viktigt var att det var ett invigt gudstjänstrum som såg ut som en kyrka, till skillnad från församlingshemmen, och att själva kyrkan skulle urskiljas som den centrala byggnaden i kyrkokomplexet; att kyrkokaraktären var uppenbar. I konceptet fanns en ambition att

²³ "Den kyrkliga nöden i Göteborg", Eckerdal s. 36.

²⁴ Stadskyrkorna i Göteborg hade mellan 900-1700 platser, Eckerdal s. 108-9.

småkyrkorna skulle vara ett slags ”arbetscentraler för kristen verksamhet”, att väcka församlingsmedvetandet genom personlig deltagande. Att se kyrkan enbart som gudstjänstrum förslog inte inom Småkyrkostiftelsen. Allhelgonakyrkan i Kortedala blev 1956 Göteborgs första permanenta småkyrka, därefter Skår i Örgryte fs 1959 och Tolered i Lundby fs 1961.

När kyrkan var klar överlämnades den av stiftelsen till församlingen för nyttjande, drift och underhåll, men småkyrkostiftelsen fortsatte att äga byggnaden. Församlingen äskade anslag för sina kostnader hos Göteborgs kyrkliga samfällighet, som i sin tur då ville ta över ägandet, vilket var svårt då de byggts med enskildas bidrag. Samfälligheten började med att förvalta dem och de kallades då ”stadsdelskyrkor” i kyrkofullmäktiges handlingar. De blev därmed inga självständiga församlingar utan komplement till moderförsamlingens kyrka - distriktskyrkor.

I takt med att utbyggnaden intensifierades gav byggnadsregleringarna småkyrkorörelsen problem med att få klartecken för sina byggen, trots pengar, ritningar och alla tillstånd var klara. I de nya stadsdelarna fick församlingarna använda provisoriska lokaler i många år. Att väntan blev dryga tio år eller mer var inte ovanligt (se Bilaga 2). Först användes militärbaracker, ihopkopplade två och två, därefter källarlokalerna i nybyggda bostadshus. Kostnaderna för bygget ökade ju längre tiden gick. 1964 beslöt kyrkofullmäktige att bidra med halva byggnadskostnaden för småkyrkor, vilka förmodades kosta 700 000 kr varför maxbeloppet sattes till 350 tkr.²⁵ 1965 togs beslutet att bekosta tre prefabricerade, monterings-färdiga och demonterbara småkyrkor för att snabba upp processen och så föddes vandrings-kyrkorna. Uppdraget gick till HPS Planering AB med arkitekterna Torsten Hansson, Per Persson och ingenjör Leif Sördal. Oresjö sektionshus AB i Småland var tillverkare och enligt dem skulle den lilla basilikainspirerade kyrkan om 12 x 5 meter klara åtminstone fem flyttningar. Högst 150 000 kr skulle priset vara. Kyrkan levererades målad och med VVS och el så uppförandet skulle bara ta några dagar, då de fyra hörnelementen sammanfogades med bjälklags- och takelement, samt väggelement för korväggen och entrésidan. I entréhallen fanns ett litet kök på ena sidan och toaletter och förråd tillgängliga utifrån på andra sidan. Vid sidorna av koret fanns sakristia och ett förrådsrum.²⁶

I Brunnsbo placerades 1965 landets första vandringskyrka och den kunde 1971 vandra vidare till Älvsborgs församling där den än idag utgör Furåsens kyrka. Tynnered, Bergsjön, Bjurslätt, Grevegården, Billdal och Länsmansgården är några områden som också har eller har haft vandringskyrkor. Idag är endast Furåsen och Älvängens exemplar i bruk inom Svenska kyrkan. Torsten Hanssons team tog prefabriceringen ytterligare ett steg längre och utvecklade en prototyp för serietillverkning av en permanent småkyrka. 1972 placerades två i princip identiska prototyper i Länsmansgården respektive Hammarkullen, där den senare nyligen har tagits ur bruk. Städernas utbyggnad avtog i lågkonjunkturen som följde på oljekrisen 1973 och därtill blev det riksomfattande så kallade miljonprogrammet slutfört 1975; behovet av serietillverkade kyrkor uppstod aldrig.

Genom småkyrkorörelsen har en stor skara människor i Göteborgs stift och landet i övrigt varit djupt engagerade i tillkomsten av den lokala kyrkan och spenderat en stor del av sin fritid där. Flera av mina informanter har lyft fram detta som en kvardröjande kvalitet, att det personliga engagemanget har gett en värme och god energi som satt sig ”i väggarna”. Det var en kraftfull faktor som definitivt har bidragit till byggnadsfloran i efterkrigstidens Sverige.

²⁵ Eckerdal s. 132.

²⁶ Detaljinformationen hämtad ur Antikvarisk-Topografiska arkivets material för Hulta kyrka, Borås, återgett i Mellgren s. 88.

Kyrkobyggandet 1940–1999

Jag har inte hittat någon siffra på hela byggandet för perioden från 1940-2000, men åren 1950-1990 byggdes i Sverige cirka 450 kyrkor²⁷, vilket motsvarar ungefär 13 procent av Sveriges totala kyrkobyggnadsbestånd. Under 1940-talets krigstider och dess efterdyningar var kyrkobyggandet ringa, och under 1990-talet var aktiviteten inte heller särskilt hög.

Mellan åren 2000-2010 såldes en modern skyddad kyrka (Nacksta kyrka, Härnösands stift) och 24 oskyddade kyrkor, kyrksalar och kapell såldes eller togs ur bruk.²⁸ Där ingår även ett sjukhuskapell och hyrda kyrkorum i fastigheter med annan ägare. Bland köparna märks privatpersoner, andra trossamfund och fastighetsbolag. Vårfrukyrkan i Göteborg från 1972 såldes 2008 till serbisk ortodoxa församlingen i Göteborg.

I Göteborgs stift har vi för närvarande kvar 79 fristående kyrkobyggnader uppförda 1940 eller senare ägda och brukade av Svenska kyrkan.²⁹ Som redan nämnts har Hammarkullens kyrka (Göteborgs ky sf) och Brunnsbergskyrkan (Varbergs fs) nyligen tagits ur bruk, men ingår ändå i materialet.

Så här fördelar sig antalet kyrkobyggnader över decennierna:

Decennium	Antal	Procent
1940	5	7
1950	16	20
1960	16	20
1970	23	29
1980	11	14
1990	8	10
Totalt	79 st	100 %

Här ser vi att det är som mest aktivt byggande i vårt stift under 1970-talet och att för 1980- och 1990-talen inte når upp i samma antal även siffrorna slås ihop. Under 1950 och -60-talen var byggandet också omfattande och resulterade i lika många kyrkor per decennium. Kulmen på 1970-talet har orsaker i att flera Göteborgsförorter uppfördes då och att redan färdigställda stadsdelar som haft en tillfällig kyrkolokal av något slag då fick en permanent kyrka.

För att få ett begrepp om vad som har byggts i Göteborgs stift efter 1939 så görs nedan en samlad presentation per decennium.

1940-talet

Geografiskt fördelar sig de få kyrkorna/kapellen jämt mellan stiftets olika delar. 1940 uppfördes vad som har kallats Göteborgs sista katedral i Johanneberg, den nya funktionsstadsdelen. I Kinnarumma uppfördes en nättare ersättare i traditionell utformning för den stora och endast 35 år gamla Adrian Peterson-kyrkan, som man rev 1942. Dessa två sinsemellan fullständigt olika kyrkor var de sista verken av arkitekt Sigfrid Ericson, som i vårt stift ritat totalt 13 kyrkor. Begravningskapell uppfördes 1941 på äldre kyrkogårdar i Surte och i Halmstad (Sankta Katarina kapell, Västra kyrkogården). Upphovsmannen till Surte kapell, Melchior Wernstedt, var arkitekturprofessor vid Chalmers tekniska högskola i Göteborg, där

²⁷ *Levande arv*, s. 45.

²⁸ Svenska kyrkan 2010, s. 34, 36.

²⁹ Därtill är tre kyrkobyggnader uppförda under 2000-talet och i Torslanda skall en ny kyrka byggas.

han bland annat också ritade kårhuset. Slutligen finner vi en katt bland hermelinerna i form av Aspenäskyrkan (Lerums fs). Den uppfördes 1947 såsom Konsumbutik, men fungerar som kyrka sedan 1966 då den om- och tillbyggdes.

Sankta Katarina har med sina svarta arkitravkrönta kolonner och strama form en kvardröjande 20-talsklassicism i exteriören. Bakom fasadteglet från lokala Slottsmöllans tegelbruk finns emellertid en modern betongstomme. Även i Johannebergskyrkans utformning finns drag från detta decennium, såsom i entrén, men utvändigt är det odekorerade funktionalistiska idealet ändå mest framträdande. Surte kapell avviker från alla övriga kyrkobyggnader med sin naturstensklädda rundkyrkoform (betongstomme) med spånklätt kägeltak, samt ett närmast scenliknande skärmtak (eventuellt sekundärt).

1950-talet

Då dominerade kyrkobyggandet inom det gamla Göteborgs och Bohus län med 11 nya kyrkobyggnader. I Älvsborg tillkom endast Limmareds kyrka 1957 (Långhems ky sf) och i Halland uppfördes det fyra kyrkor. Först ut i stiftet var två begravningskapell 1951; ett på Kvibergs kyrkogård i Göteborg (Sankt Olof, tillbyggt 1957 med Sankt Sigfrid) och ett på Skogskyrkogården i Falkenberg. Det märkliga med Sankt Olof var att ritningarna hade utförts av arkitekt Gunnar Asplund redan 1937, men andra världskriget och andra omständigheter fördröjde arbetet. När Asplund dog 1940 tog den arkitekt över som tillsammans med Asplund hade ritat förslaget över själva begravningsplatsens utformning, Sven Ivar Lind.³⁰

Bohusläns första moderna kyrka uppfördes 1954, Hovenäsets kapell (Södra Sotenäs fs), men samtidigt var kapellet sannolikt det sista i raden av landskapets många kustkapell som uppförts sedan 1700-talet. Byggnaden är också unik genom att ha såväl tak som fasader täckta av skiffer. I Göteborgs skärgård byggdes Brännö kyrka och Björkö kapell, 1954 respektive 1957. I Mölndal tillkom den villalikhande Krokslätt kyrka 1955. Göteborgs småkyrkostiftelses första kyrka uppfördes 1956 i Kortedala, Allhelgonakyrkan, och 1959 var även småkyrkorna i Kungsladugård och Skår färdiga.

Här finns också en avvikare i form av en kopia från 1957 av halländska Rydöbruks kapell (Torups ky sf) byggt 1922 men som hade brunnit ned. De båda andra nya kyrkorna i Halland ritades av den välrenommerade arkitekten Johannes Olivegren; Sankt Lars 1955 (Löftadalens ky sf) som hör till en församlingsgård och Kärlekens kyrka 1958 (Halmstads ky sf). I den sistnämnda gav bastanta limträbalkar en påfallande artikulering av kyrkorummet, vilket skulle få många efterföljare. 1958 uppfördes även Björkekärrs kyrka (Göteborgs ky sf) efter Olivegrens ritningar, vilken har en mer särpräglad arkitektur än de båda andra. Sista kyrkan ut på decenniet blev Sävedalens kyrka av en regionalt namnkunnig renoveringsarkitekt, Axel Forssén som även ritat ett fåtal andra kyrkor. Den anspelar dock mer med tidigare stilar som nationalromantiken än med modernismens mer djärva grepp. Detta decennium uppfördes också den moderna kyrka som troligen blivit mest internationellt känd, Härlanda kyrka 1958 av Peter Celsing. Både Härlanda kyrka och Sankt Olofs kapell besöks av många arkitekturintresserade från utlandet, såsom Frankrike, Spanien och Japan.³¹ Allhelgonakyrkan var den första kyrkan i stiftet med suterrängvåning, följd av Härlanda, vilket skulle komma att bli allt vanligare.

³⁰ *Norra kapellet Kvibergskyrkogården*, s. 3-4.

³¹ Informanterna i respektive kyrka.

1960-talet

Om föregående decennium mycket handlade om röda tegelkyrkor så inleddes 1960-talet med en udda fågel liknande en vit svan på en gul låda, eller är det ett skepp med hissat segel? Södra Biskopsgårdens kyrka från 1961 (idag Biskopsgårdens kyrka) av arkitekt Johannes Olivegren är än idag en särpling. Samma år fick Vrångö i Göteborgs skärgård sin småkyrka. Under ett betydligt beskedligare yttre av vädertålig eternit döljer sig sannolikt den första prefabricerade kyrkstommen i vårt stift, levererad av Åsa-hus. Klockstapelns lär vara den mest väderutsatta i Sverige och har därför använts för att testa lager för kyrkklockor.³² Det var arkitekt Carl-Anders Herneks första kyrka i Göteborgs stift. Han och arkitekt Torsten Hansson har ritat flest kyrkobyggnader i stiftet. Toleredskyrkan från 1962 var den första kyrkan från Hanssons hand och där har han lekt med konvext-konkavt och använt tidstypiska material som betongglas till fönsterpartierna och eternitshingel på taket.

Samma år fick Älvsborg sin första av tre kyrkobyggnader detta decennium: Kattunga kapell, anspråkslöst och villalikhande. 1963 uppfördes Överlida kyrka med en extremt spetsig tältform, unik i Göteborgs stift, där tak och väggar är samma sak. 1965 byggdes en ersättare för den 1962 nedbrunna kyrkan i Dalstorp som likt Kinnarumma därför omges av en kyrkogård. Församlingen ville att den skulle likna föregångaren, men den har en helt egen prägel med stark grafisk svart-vit verkan och karmlösa fasadhöga fönster, om än med en traditionell plan. Arkitekten Bent Jörgen Jørgensen kom från Danmark men hade etablerat sig i Växjö och tio år tidigare ritat det internationellt uppmärksammade Scandic Hotel i Värnamo.

Två finnar hade 1954 vunnit en nordisk arkitekttävling om utformningen av Kvastekulla griftegård i Partille med mottot *"Bevara det vackra landskapsrummet och utnyttja dess naturvärden med så små ingrepp i naturen som möjligt."* Arkitekterna hette Bengt Lundsten och Per-Mauritz Ålander och de ritade även det spektakulära begravningskapellet som invigdes 1963. Likt en gigantisk gapande näbb reser sig det kopparklädda taket ur grönskan.

Två krematoriekapell tillkom under 1960-talet och de har höga arkitektoniska kvaliteter: Sankt Markus & Sankt Lukas kapell 1966 (Göteborg, Västra kyrkogården) och Sankt Jörgen i Varberg 1969. Arkitekt Sven Brolids arkitektkontor stod bakom det förra och ritade även den delen av kyrkogården som hade invigts 1951. Brolid, oftast tillsammans med kollegan Jan Wallinder, ritade oerhört många och spännande områden i efterkrigstidens Göteborg.³³ Brolid är begravd i närheten av kapellkrematoriet. Sankt Jörgens kapell, av namnen arkitekt Jörgen Ehn, är den enda kyrkobyggnad som uppfördes i Halland under hela decenniet.

I Bohuslän tillkom Bleketkyrkan i Uddevalla 1965 och Röds kapell 1967 (Lysekils kyrka). Det senare ett mycket enkelt träkapell, den förra med ett brant sadeltak stöttat av betongpelare, vilket gör den ladulikhande. Hade pelarna varit slankare hade de förmodligen väckt en rimlig association av snören som spänner upp tältduken. I Göteborg tillkom ytterligare fem kyrkor detta decennium, alla med bidrag från Göteborgs småkyrkostiftelse: Brunnsbo 1965 (idag Furåsens kyrka), Högsbo och Guldheden 1966, Näset 1967 samt Kaverös 1969. De är sinsemellan helt olika gestaltade. Intressant är denna Sveriges första monteringsfärdiga lilla kyrka i enkla material som först placerades vid Brunnsbo torg, men sedan helt enligt intentionen vandrade vidare när en permanent kyrka uppförts och 1971 placerades i Älvsborgs församling som Furåsens kyrka.³⁴

³² Bebyggelseregistret, Vrångö kyrka, Historik tabell.

³³ I Bergsjön, Guldheden, Järnbrott, Kortedala, Torpa, Slätta damm mm. Trekantshuset (1956), Kortedala främsta landmärke, väckte internationell uppmärksamhet och punkthusen (1968-71) i Bergsjöns centrum med de karaktäristiskt mönstrade balkongfronterna var landets yngsta hus att bli q-märkta 2003. *Arkitekten* 2003, Internet.

³⁴ Se mer information om vandringskyrkor i föregående kapitel.

Högsbo kyrka är enastående i sitt slag i stiftet med sin ansevärd storlek och influenser från den i England framväxna arkitekturstilen kallad nybrutalism. Som representant för denna stil är Högsbo kyrka föregångare på den Göteborgska arenan. Denna dräkt kunde motsvara mottot för arkitekttävlingen, *Vår Gud är oss en väldig borg*, som vanns av arkitekterna Bror Thornberg och Thorsten Roos. Borgens platsgjutna betongstomme sandblästrades för att få fram den mycket grova ballasten av Askimsgnejs. Prefabricerade byggnadselement med frilagd ballast blev många år senare en vanlig fasadtyp. Ett helt annat och mer beskedligt uttryck möter vi hos de nättare och vitputsade kyrkorna i Guldheden (som senare har byggts till i omgångar) och Näset. Den senare får ett danskt anslag då taksprång saknas på den slutna kyrkobyggnaden med romanska drag, som även har ett vitputsat inre. Träkyrkan i Kaverös påminner invändigt om Guldhedens kyrkorum, båda smala med sluttande bjälkförsedda tak och fönster huvudsakligen på ena sidan.

1970-talet

Under detta decennium berikades Halland med hela fem kyrkor. En av dem ligger i Halmstad och har satt staden på arkitekturkartan med Skandinavians första stålkyrka³⁵ från 1970: Martin Luthers kyrka. Med sin blanka stålplåtsfasad och böljande takprofiler har den slagit sig till ro i en park där den till kamouflage reflekterar sin omgivning. Arkitekterna Bertil Engstrand och Hans Speek klädde även hela kyrkorummets inre i metall i form av det vid tiden högmoderna materialet corténstål, vars rostiga yta ger nyanser i orange och purpur till ett spatiöst, dunkelt kyrkorum utan like. Metallfasaden var så kontroversiell att biskop Bo Giertz hävdade att *”kyrkobyggandet inte är något lämpligt fält för arkitekters experimentlusta”*, varpå biskopen och domkapitlet avstyrkte byggandet men Riksantikvarieämbetet gick emot och tillstyrkte detsamma med bifall av regeringen.³⁶ Den på platsen redan befintliga kyrkobyggnaden från 1958 maskerades och införlivades i anläggningen som ungdomsavdelning och den samtida prästgården står också kvar.

Förunderligt nog byggdes 1975 ännu en arkitektoniskt märkvärdig plåtkyrka i trakten, nämligen i Vallås (Snöstorp-Eldsbergabygdens kyrka) strax utanför Halmstad. Här kan man tro att det är ett strandat fartygsskrov som sticker upp ur marken när man ser på kyrkorummets tetraedriskt formade fönsterlösa fasad av brun eloxerad aluminiumplåt. Inomhus är det också vissa som upplever viss sjösjukeysel eftersom golvet sluttar ganska kraftigt ned mot koret i ena hörnet. Än mer anmärkningsvärt är att det är första kyrkan i Göteborgs stift som har en kvinnlig arkitekt. Lise Höström ritade den tillsammans med sin man Hugo. Fiskeläget Bua fick 1972 en villalikhande kyrka med betongfasader med frilagd ballast under ett brant sadeltak. Hertings kyrka i Falkenberg uppfördes samma år i tältmodell med en fönsterrad i den ena låga väggen. I Varberg byggdes 1975 Brunnsbergs kyrka i trä, som genom sitt kraftigt sidolutande pulpettak och uppglasning av kyrkorummets ena långsida kom att likna en samtida gymnastiksal, vilket även gäller exempelvis Kaverös kyrka.

Älvsborgsdelen fick tre nya kyrkor tidigt på decenniet: Grimsås (Dalstorps församling) och Älvängens kyrkor 1970 samt Aspenkyrkan (Lerums församling) 1972. I Älvängen köpte man den monteringsfärdiga kyrkan och de två andra uppfördes av tegel. I Grimsås valde man tältformen medan Aspenkyrkan fick en mer intrikat gestalt med ett särpräglad klocktorn integrerat mellan expeditionsdelen och kyrkodelen. Kyrkorummets liknar heller inget annat med ett knippe av limträbalkar som utgår från väggen bakom altaret och sprider sig vidare över taket likt en solfjäder, symboliserande livets träd. Rummet är arenalikhande med stor läktare vars trappa börjar långt fram i rummet.

³⁵ Enligt uppgift på vykort av kyrkan.

³⁶ Juvander/Lindhe, s. 23.

I Bohuslän uppfördes tre sinsemellan olika kyrkobyggnader: Kristinedalskyrkan i Stenungsund 1971, en lågmäld tegelanläggning; Bäve kyrka i Uddevalla 1973 av trä med uppstickande plant kyrkorum och livligt reliefmönstrad taksarg av aluminiumplåt runt hela byggnaden; Kastalakyran i Kungälv 1979 i tegel med ett enormt uppskjutande pyramidtak över kyrkorummet. Gemensamt är dock att de har suterrängvåningar. I Mölndal byggdes lilla slutna Stensjökyrkan 1973 med *gult* fasadtegel vilket även valdes till Pater Nosterkyrkan samma år och till Mikaelkyrkan i Askim 1976 (båda Göteborgs kyrkoförbund). I övrigt hade inte gul tegelfasad valts till en kyrka sedan Johannebergskyrkan restes. Mikaelkyrkan gavs ett avskalat profant yttre med olika klossiga volymer i suterräng, där en låg lanternin med flackt pyramidtak markerar kyrkorummets belägenhet och invändigt ger det ett starkt ovanljus. Arkitekten och armaturen är desamma som i Dalstorps kyrka. En liknande klossighet finner man hos Buråskyrkan från 1971, men den är mer sluten och i rött tegel med ett slankt, sidoställt torn.

Göteborg var inne i slutfasen av miljonprogrammets utbyggnad och runtom uppfördes under 1970-talet ytterligare nio kyrkor, en räkka med individuella byggnadsverk. Men två av dem var ursprungligen exakt likadana, nämligen Länsmansgårdens och Hammarkullens båda kyrkor från 1972. De har en enkel tältform där taket på ena sidan bryts upp av två glasade dörrpartier och på insidan skapar veckat kryssfanel ett annorlunda, intimt rum. Som beskrivits i föregående kapitel var detta kyrkans svar på det rationella byggande som vuxit fram med miljonprogrammet, men det kom inte längre än till denna prototyp för serietillverkning av permanenta kyrkor. 1972 fick Brunnsbo en stjärnformad permanent kyrka av arkitekten bakom den Stockholmska varianten av vandringskyrka, kallad ”studiokyrka”: Rolf Bergh. Gemensamt är materialens enkelhet där kryssfanel även klär denna centralkyrkas innertak och fasaderna är av betongelement med frilagd ballast.

På Bergsjöns kyrka från 1974, vid det hypermoderna Rymdtorget, lät arkitekten Bo Cederlöf föra in en reminiscens av landsbygden genom att klä den i faluröda träjalusier mellan tunna, utskjutande betongpelare. Den avviker därmed helt från omgivande byggnader kring torget. Tvärtemot är det med Lövgärdets kyrka från 1973, som är en anonym del av centrumbebyggelsen. Sådana långsträckta enplanskyrkor med dolda tak, lika skolor eller sporthallar, uppfördes även i Gårdsten 1971 och Rannebergen 1974 men de togs ur bruk 1997.³⁷

Två bastanta kyrkoanläggningar med olikformade volymer, klädda i mörkt rödbrunt tegel, uppfördes i Tynnered respektive Hjällbo 1973, ritade av John Snis arkitektkontor. Snis ritade flera samtida bostadsområden, bland annat i Askim där han själv bodde, och även till Tynnered närbelägna, Frölunda kulturhus (1980). Båda kyrkorna har omslutande gårdsformationer vilket enligt arkitekten själv ska förmedla en trygghet, med inspiration från hemtraktens kringbyggda gårdar i Dalarna.³⁸ Taken på Hjällbo kyrka innehåller böljande former och en kvartscirkelform vilket även har använts på Glöstorpskyrkan från 1976 i Tuve centrum. Hela Glöstorpskyrkan är vitputsad men kyrkorummets tak höjer sig, även invändigt, med en vid kvartscirkelform. Invändigt utmärker sig kyrkorummet genom att ha en långsida av en ”kallmur” av natursten och ett öppet rött stålfackverk framför ett stort överljusfönster. Muren var en kompromiss mellan arkitektens ursprungliga tanke på en ren bergvägg med vatten sipprande ner till en vattengrav och önskemål om en mer konventionell byggnadskonstruktion. Byggnaden är dock först med ett element som blir vanligare under åttiotalet – det stora runda fönstret med liksidig korspröjs.

³⁷ Sedan 1999 hyrs ungefär halva ytan av Lövgärdets kyrka ut. Hemsida Gunnareds församling 2011-04-28.

³⁸ Lindstedt/Strandberg s. 50.

1980-talet

Under detta decennium byggdes inte en enda kyrka i Göteborg, endast en i Älvsborg, fem vardera i Halland respektive Bohuslänssdelen. Nu var det inte längre främst de storskaliga flerbostadshusområdena som behövde kyrkor, utan snarare de många småhusområden som också hade tillkommit. Pendeln svängde tillbaka mot en mer traditionell arkitektur utan större experimentlusta. Sadeltak med takpannor och träfasader med spröjsade fönster gjorde sig gällande bland villorna och det avspeglades även i kyrkoarkitekturen.

I princip hälften, fem stycken, är träkyrkor mer eller mindre anpassade efter den omgivande villabebyggelsen. Mest extrem i det avseendet är Sankta Gertruds kyrka från 1987 i Kungsbacka, som består av två likadana typhus från Onsalavillan med en kyrksal emellan. I Kålleröd byggdes 1982, i ett skogsbryn ovanför ett villaområde, Apelgårdens blå kyrka med en form som liknar en gigantisk kondispåse då en smal förhöjning löper längs det branta sadeltakets nock och taksprång saknas. Kyrkorummet i Kullavikskyrkan (Vallda-Släps ky sf), uppförd 1984, får ett nästan stavkyrkoliknande uttryck genom att vara litet men högt och ha mörkbrun locklistpanel. Här återkommer det stora runda fönstret med korspröjs; en anspelning på gotikens rosettfönster som gjordes redan på Johannebergskyrkan. I Nol byggde man till ett äldre missionshus 1987 och i det accentuerade, framskjutande entrépartiet flankeras porten också av två sådana mindre fönster. En mer uttalat gotisk genklang finns där i korets fyrpassfönster med glaskonst. Varianter på typisk åttioalsspröjsning är krysslagda spröjs och den kantställda rutan där spröjskorset sträcker sig utanför rutan och utgör ett stiliserat Ansgarskors, som finns i just Ansgarskyrkan från 1984 i Partille. Den ruvar bred och låg i småhusområdets utkant, målad i dova jordfärger, men entrén accentueras av en tämligen hög takryttare. Dess pagodformade tak svävar över klockan och skärmtaket nedanför har samma form.

Dalabergskyrkan från 1981 (Uddevalla ky sf) och Mariakyrkan uppförd 1986 (Snöstorps-Eldsbergabygdens ky sf) gestaltades i tegel³⁹ med ett torn varifrån kyrkorumstaket sänker och breder ut sig ifrån, vilket ger en siluett som kan liknas vid en fågels och ger polygonala rum. De är slutna mot omvärlden och det gäller även för tegelkyrkorna Sommarhemskyrkan från 1981 (Uddevalla ky sf) och Fågelbergskyrkan byggd 1984 (Mölnåls ky sf), som båda har en mindre anspråksfull framtoning.

Decenniets sista kyrka, Apevikshöjds kyrka (Varbergs fs) byggdes 1989 likt en låg vitfärgad bostadslänga i u-form kring en gård, med det högre kyrkorummet i vinkel mot ena flygeln. Här finns såväl runda och kvartscirkelformade som fyrkantiga spröjsade fönster, där även krysslagda spröjs använts. Åttiotalet inleddes med en annan vitputsad byggnad då Sankta Katarina kapell i Halmstad 1980 byggdes till med Sankt Anna kapell i en stram funkisinspirerad arkitektur.

1990-talet

Sju av decenniets åtta kyrkor uppfördes i äldre miljöer av olika slag; mer samtida med sin miljö är Munkegårdekyrkan i Kungälv. Nu är det i Göteborg det byggs flest igen, fem stycken, medan de övriga tre delarna i stiftet bygger en kyrka var. Fasadmaterialen är de traditionella. Till hela tre kyrkofasader användes gult fasadtegel (i kombination med beige puts på omgivande lokaler Gunnareds kyrka) och en kläddes i rött tegel. Den enda putsfasaden färgades rosa. Tre kyrkor byggdes av trä varav två inledde decenniet.

³⁹ Mariakyrkans gula tegelfasader drabbades snabbt av fuktproblem och den är därför idag putsad i en liknande kulör. Bebyggelseregistret - Historik.

Asperö kyrka från 1990 smälter mycket väl in i den omgivande äldre trävillabebyggelsen. Korets kantställda fönster med korspröjs har här även överförts till ett kors på entrégavelns nock, vilket är det som tydligast avslöjar husets sakrala funktion. Arkitekter var paret Stig Henrik och Lena Luckey Lundgren (SHL-arkitekter⁴⁰). En kyrka som byggdes samma år, Stenkullens kyrka (Lerums fs), är den enda i stiftets historia som ritats enkom av en kvinna, nämligen den i kommunen boende arkitekten Margareta Rydbo. Den är också unik på så sätt att den till färg och form anknyter till antroposofins arkitekturideal. Till ett församlingshem från 1970 fogades ett något högre, men modest polygonalt och asymmetriskt kyrkorum, samt ett litet förrum till detta. Inget fönster är det andra likt även om alla har avfasade hörn och de sitter högt och lågt. Invändigt är träet betsat i milda lilarosa nyanser.

Den tredje träkyrkan har en helt annan och större skala, uppförd 1992 alldeles vid havsviken i Billdal (Göteborgs ky sf). Här återkommer fågelformen och de kantställda rutorna. Med ryggen åt gatukorsningen bredds vingarna ut i form av lägre flyglar som famnar en gård. I trakten finns många nationalromantiska villor som lånat somliga drag till kyrkan. Någon dryg mil söderut tillkom Varlakyrkan 1990 (Tölö-Älvsåkers ky sf) i gult tegel med en säregen organiskt svängd form, där ändarna i den högre gaveln inte möts. Man skulle kunna likna den vid formen hos en val. Även Munkegårdekyrkan från 1997 (Kungälv ky sf) fick gul tegelfasad, men en mer skolaktig karaktär trots en låg takryttare för klockan.

Två kyrkobyggnader som är desto mer expressiva och storslagna är Lundby nya kyrka byggd 1996 och Gunnareds kyrka uppförd 1997. Kyrkan i Lundby ersatte sin i brand totalförstörda föregångare från 1886. Ur askan reste sig en högre tegelanläggning med influenser från italienska basilikor, med ett fristående tvärrandigt klocktorn utanför den kringbyggda förgården, klerestorium och en välvd hög korabsid perforerad av små fönstergluggar. Uppdraget delades mellan arkitekterna Margareta Diedrichs, Eva Grane och Akke Zimdal. I Gunnared förlades kyrkan i ensamt majestät på en bergknalle mitt emot Angereds centrum. Till likhet med föregående kyrka finns här en hög korabsid, men i övrigt förhöll sig arkitekt Sven Magnus Sjögren mer lekfullt på ett postmodernistiskt vis till tidigare arkitekturstilar. Byggnadsvolymer skjuts i och ur varandra med olika fasadmateriell, karaktär och höjd. Man skulle kunna tro att ett grekiskt tempel rasat ner över ett 20-talsklassicistiskt bostadshus som krockat med en funkisbyggnad som tryckts ihop med en gigantisk romansk landsortskyrka. Det är också troligen den enda kyrkan i samlingen som har en balkong. Slutligen ersattes vandringskyrkan i Grevegården 1992 med en permanent kyrka, fast klockstapeln står ännu kvar. I hörnet av anläggningen står på pelare en kupolförsedd åttakantig centralkyrka med dopfunten i mitten; en variant på Rolf Berghs andra kyrka i Göteborg (Brunnsbo). Taket kröns av en glasspets vilket ger en Pantheonkänsla invändigt. Även här används limträbalkar och kryssfaner invändigt men fasaden har en säregen rosafärgad spritputs.

Efter denna genomgång torde det stå klar att moderna kyrkor är en spretig samling på många sätt.

---

⁴⁰ De ritade även Furulunds kyrka 2001 (Partille-Sävedalens ky sf).

Hur ser moderna kyrkor ut?

Ett vanligt svar skulle kunna vara, ”inte som en kyrka i alla fall”. Detta förefaller vara en grundmurad inställning hos många idag. Genom tävlingar i lokaltidningar utsågs 2010 Högsbo kyrka till Västra Frölundas fulaste byggnad medan Kärra kyrka korades som Hisingens vackraste byggnad.⁴¹ Glädjande nog kan vi konstatera att kyrkan i båda fallen hursomhelst är i fokus.

Ful? Högsbo kyrka.

Vacker? Kärra kyrka.

Foto: Staffan Westergren 2006. Göteborgs stadsmuseum.

Mycket tyder på att det hänger på höjd och tillräcklig avvikelse från övrig bebyggelse när det gäller hur människor definierar hur pass tilltalande en kyrkobyggnad är - sedd utifrån. För enligt många reagerar överraskat över hur vackra exempelvis Högsbo och Hjällbo kyrkor är när de väl kommer in i kyrkorummet.⁴² Inför invigningen skrev Göteborgs-Posten den 8 september 1973:

*”Det är en hundra procentigt integrerad kyrka, så integrerad i samhället att man inte upptäcker den innan man är alldeles inpå den. Det enda som skiljer den från en medelstor småindustribyggnad är Joel Milas glasmosaik, Ystadklockorna och ett ... diskret kors på ena gaveln. Men invändigt är den skön. Ofärgad norrlandsfur mot rött tegel.”*⁴³

Motsatserna på bilderna ovan illustrerar mer än väl hur man allmänt föredrar en kyrka av långhusmodell med torn, sadeltak och kor, nationellt faluröd dessutom, framför en kyrka med internationell klossig, adderad arkitektur i efterkrigstidens nya grå material - om än av natursten - och plana tak. Men det behöver inte vara en pastisch för att passera som tydlig kyrkoarkitektur. När man skulle bygga en kyrka i Billdal var

Billdals kyrka.

grundkravet från församlingen att *”ingen ska tveka på att det är en kyrka”*⁴⁴, och det åstadkoms med en för omgivningen särpräglad arkitektur med viss höjd och synliga klockor samt kors på

⁴¹ Internet DirektPress Göteborg Väster 2010-06-09, ”Högsbo kyrka är som en väldig borg”, Camilla Käck, DirektPress Göteborg Hisingen 2010-10-31, Madeleine Christell. 2011-05-02.

⁴² Informanterna Westberg/Melin, Broman. Även uttryckt i artikeln om Högsbo kyrka i föregående not.

⁴³ *Hjällbo kyrka*, s. 27.

⁴⁴ Informanterna Andersson/Dahlin.

toppen. Även i Lundby nya kyrka och Gunnareds kyrka uppgav informanterna att man ofta får höra att respektive kyrka är vacker och att de ”ser ut som kyrkor”, vilket också sågs som värdefullt med kyrkorna.⁴⁵

När kyrkans funktion upplevs vara svår att avläsa ser församlingen ibland en lösning i att ange dess namn i exteriören. Så har skett i Bäve kyrka vid en renovering 2008 och informanten i Martin Luthers kyrka uttryckte också en sådan önskan. Där fick redan 1977 kyrkoarkitekterna på församlingens begäran rita ett stort kors att placera mitt framför huvudentrén, då de saknade en tydlig kristen symbol vid kyrkan.⁴⁶ Ett alternativ är ett väl synligt fasadkors såsom på Bergsjöns kyrka. Flera av de moderna kyrkorna försågs visserligen med utvändiga kors men av mycket modest storlek.

Martin Luthers kyrka i skymningsljus med det lilla originalkors på taket till höger och gårdskors från 1977.
Foto: Ian Schemper, utsnitt av vykart.

Människors uppfattning att en modern kyrka inte är en ”kyrka” rymmer emellertid ofta mer än en estetisk aspekt, nämligen frånvaron av det upplevelsevärde som en byggnad med hög ålder vanligtvis besitter. Det händer något i energin med en byggnad där generationer har vistats och där vi kan avläsa detta via patinan, ytor rörda av händer och fötter över sekler, eller genom olika tiders konstnärliga yttringar eller tillbyggnader som låter oss avläsa och känslomässigt reagera på tidens gång. Såväl i den dokumentation Regionmuseet i Kristianstad gjorde i samband med rivningen av Maglarps nya kyrka som i en norsk studie talar informanterna om den ”mystik” som finns i äldre kyrkor, liksom i gamla byggnader i allmänhet.⁴⁷ Här står sig yngre bebyggelse ständigt slätt mot den äldre. Men som en informant påpekade: de yngre kyrkorna måste också få en chans att bli gamla.

Men – det finns en grupp människor som oavsett tro eller inte får ”religiösa” upplevelser av modernistisk arkitektur och kanske modernistiska kyrkor i synnerhet. De arkitekturintresserade. I Härlanda berättade informanten om när hon frågade busslasten med fransoser, som vördnadsfullt strukit över predikstolens yta och hänfört utforskat minsta vinkel och ljusstråle i kyrkan, vad de skulle titta på härnäst. De tittade bara frågande på henne och sa att Celsingkyrkan var resans enda mål.⁴⁸ För Sankt Olofs kapell i Göteborg planerar man att ta fram beskrivningar på flera språk

⁴⁵ Informanterna Gustavsson respektive Vindare.

⁴⁶ Juvander/Lindhe, s. 37.

⁴⁷ Nyström, s. 18, 20. Refererar till Norsk institutt for kulturminneforskning, ”Lokala röster och lokala värden”, 2007.

⁴⁸ Informant Coxner Ringlander.

eftersom man ständigt får studiegrupper från flera länder, främst Frankrike, Spanien och Japan. Arkitekt Gunnar Asplund är uppenbarligen oerhört uppskattad av japaner.⁴⁹ Martin Luthers kyrka har en alldeles speciell plats där danska arkitekter flera gånger uppvisat symptom på att anfåttas av en intensiv arkitektonisk upplevelse och det är inte ens i kyrkorummet, utan vid trappan upp till administrationslokalernas andra våning.⁵⁰ Jag upprepade själv euforiskt vilken upplevelse det var att skrida upp under det välvda glastaket, som låter ljuset flöda ner mjukt och får betongens synliga brädform att framträda, tills jag delgavs den mer pragmatiska aspekten på det betagande ljusinsläppet man har att tampas med, nämligen att det kommer in smuts mellan glasskikten som inte går att komma åt.⁵¹ Uppe på andra våningen men nere på jorden igen.

Ett par av informanterna har också påpekat att de tror att även om man inte medvetet noterar arkitektens förtjänster så påverkas besökarna positivt av den.⁵² Några har även uttryckt tankar om att byggnaden predikar i sig själv, på så vis att arkitekterna i kyrkobyggnaden har byggt in så mycket tankar och tolkningar av vad kristen tro står för och vad det är att vara kyrka.⁵³ De använder också gärna referenser och paralleller till arkitekturen i sina predikningar.

Det magiska trapphuset i Martin Luthers kyrka.

---

⁴⁹ Informant Tobiasson.

⁵⁰ Juvander/Lindhe, s. 40-41.

⁵¹ Informant Wallén.

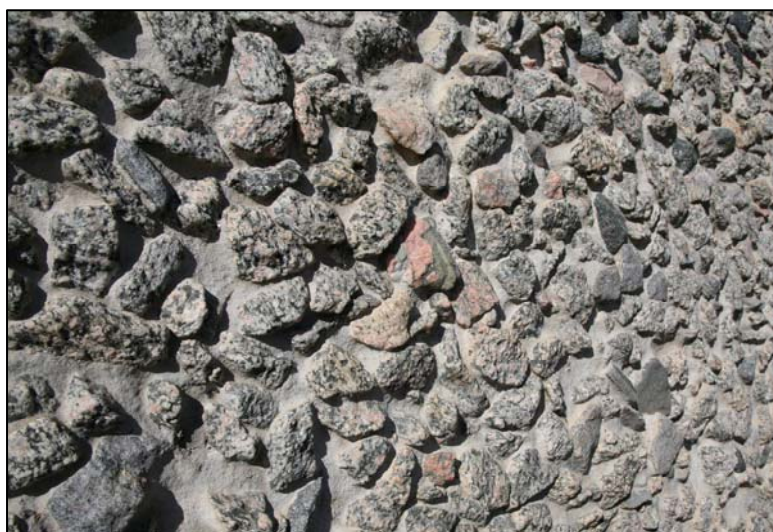
⁵² Informanterna Gustavsson Lundby nya, Persson/Winroth Johanneberg

⁵³ Informanterna Stenbäck Brunnsbo, Gripenby Stenkullen, Coxner Ringlander Härlanda.

Fasadmaterial

En vanlig föreställning när det gäller efterkrigstidens bebyggelse är att allt har betongfasader. Såväl när det gäller bostadshus som kyrkor är sanningen att tegel dominerar överlägset. Husen må ofta ha stommar av olika betongkonstruktioner, men det är sällan det syns på utsidan. Bergsjöns kyrka är exempelvis en kyrka som märkligt nog beskylls för att vara en ”betongklump”, när det mesta av fasaden över bottenvåningens stora glasade partier består av röd träpanel i kvadrater. Träytorna indelas visserligen av smala vertikala betongpelare och grunden är av betong, men det är på intet sätt dominerande. Högsbo kyrka kanske är den kyrka som allra mest tolkats som en betongkoloss, inte minst genom öknamnet ”Sankta Cementa”, men den som betraktar fasaden ser betydligt mer natursten än betong. Den gjutna betongens yta har blästrats bort så att dess mycket stora ballaststenar gnejs från Askim har kommit i dagen, och fasadmaterialet betecknas också som ”betong med frilagd ballast”. Denna fasadtyp användes främst under tidigt 1970-tal. Beroende på vilken sten som använts fick byggnaden olika nyanser; grå, vit, röd eller gul. På 1980-talet blev så kallade ”Steni-skivor” vanliga, tunna fasadskivor av glasfiberarmerad polymerkomposit⁵⁴ beströdda med krossad natursten, inte minst där man ville dölja problematiska fasadytor. Modernismen bröt med det traditionella sättet att bygga på alla plan och friheten födde en stor experimentlusta att använda helt nya material, gamla på nytt sätt eller i kombination med varandra, som i exemplet Bergsjön. Några bilder får illustrera detta.

Betong med frilagd ballast av Askimgnejs. Högsbo kyrka 1966.

Betongskivor med frilagd finkrossad marmor och svart mjukfog. På klockstapeln är fogen vit. Kvastekulla kapell 1963.

⁵⁴ Tillverkas fortfarande, se exempelvis Svensk Byggtjänsts hemsida.

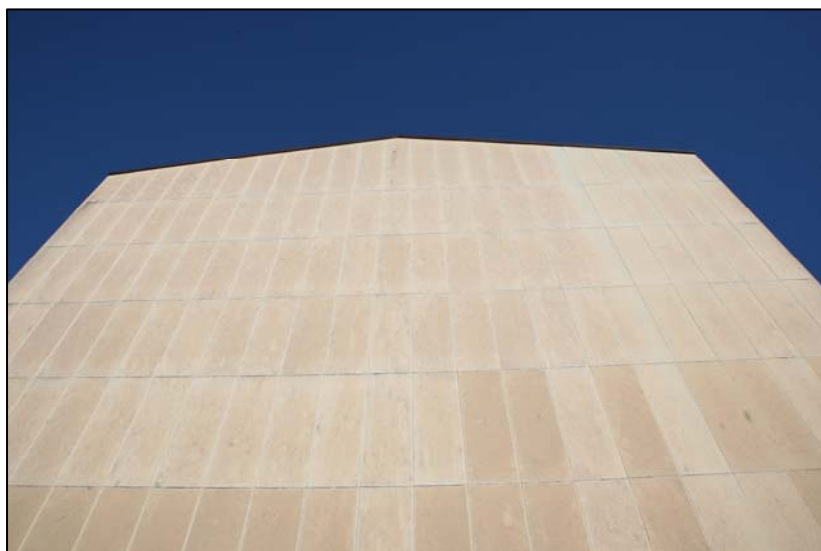

Smala vertikala travertinstavar i vitbetong
Sankt Jörgens kapell 1969.

Koppar, trä och skiffer. Bäve kyrka 1973.⁵⁵

Sandstensskivor. Sankt Markus kapell
1966.

---

⁵⁵ Källarvåningen frilades på gaveln vid en ombyggnad 2008.

Eloxerad aluminium. Vallås kyrka
1975

Vitmålad betong och gult tegel. Biskopsgårdens kyrka 1961.

Stålplåtsfasad. Martin Luthers kyrka 1970.
Foto: Jenny Torle 2002. Hallands läns museer.

Så här fördelar sig fasadmaterialet bland kyrkobyggnaderna i Göteborgs stift:⁵⁶

MATERIAL	ANTAL	PROCENT	DÄRAV SKYDDADE
Tegel	Rött 22	28	2
	Gult 5	6	1
	Vitt 2	3	
	29 st	37 %	
Trä	19	24	-
Puts	15	19	3
Betong m. frilagd ballast	4	5	2
Plåt	2	3	1
Sten	3	4	1
Blandat*	6	8	2**
Totalt	79st	100%	12

*Betong/gult tegel; ** Betong/marmor; Trä/betong**, 2st; Plåt/betong; Puts/plåt; Gult tegel/puts

Nära två av fem moderna kyrkor har således en tegelfasad (varav nästan till 75 procent i en röd kulör) en av fem är putsad och en av fyra är klädd i trä. Dessa tre traditionella fasadmaterier står tillsammans för 80 procent av kyrkobyggnaderna. En av träfasaderna är av spån eftersom den uppfördes som en kopia på sin föregångare, övriga har någon form av panel. Av de cirka tio procent som har betong i fasaden har två endast låga betongsocklar som de branta taken vilar på, gavlarna täcks av trä- eller plåtpanel och i tre fall kombineras betongen med annat fasadmaterier. Den ena naturstensfasaden (på betongstomme) är lagd som ett cyklopmurverk, med stora oregelbundna stenar, den andra består av små kvadratiska glimmerskifferplattor lagda i regelbundna skift likt en tegelvägg. Blank stålplåt, eloxerad aluminium och liggande profilerad gul aluminiumplåt på fasadens putsade nederdel utgör den lilla plåtgruppen.

Ställer man detta i förhållande till fasaderna på de skyddade kyrkobyggnaderna är det mest anmärkningsvärda att ingen kyrkobyggnad med träfasad finns representerad, trots att det är periodens näst vanligaste fasadmaterier. Det utgör således ett högt representativitetsvärde. Ska man utläsa Göteborgs stifts kyrkobyggnadshistoria utifrån de skyddade objekten så slutade man uppföra kyrkor med träfasader här 1939. Många av träkyrkorna har emellertid en enkel kapelliknande utformning vilket sannolikt inte motsvarade Riksantikvarieämbetets kriterier på hög konstnärlig eller arkitektonisk kvalitet, eller utgjorde exempel på viss teologiskt betingad gestaltning, när de gjorde merparten av urvalet för särskilt skydd av landets yngre kyrkor.⁵⁷ Istället är fler kyrkobyggnader med plåt eller betongrelaterade fasader skyddade i förhållande till antalet i dessa grupper.

Lägger man ett kronologiskt perspektiv på fasadmaterialet på de moderna kyrkobyggnaderna i Göteborgs stift framgår att man under 1940-50-talen endast använde de traditionella fasadmaterialet sten, trä och puts. Puts och trä är de enda materialet som förekommer under samtliga decennier som denna studie omfattar. Under 1960-talet försvann tegelfasaden helt för att komma tillbaka på 1970-talet i ett något högre antal än på 1950-talet; 2/3 av tegelkyrkorna uppfördes under dessa två decennier. De båda vita tegelkyrkorna är från 1970-talet då vita mexitegelvillor var på modet.⁵⁸ Knappt hälften av putsfasaderna finns däremot på 1960-talskyrkorna. Under 1960- och -80-talen tillkom hälften av träkyrkorna med fem per decennium. Samtliga plåt och betongrelaterade fasader stammar från 1960- och -70-talen, liksom de med kombinerade material. En tabell över detta finns på nästa sida.

⁵⁶ Kvastekulla griftegård är ett skyddat objekt men saknar naturligtvis en fasad.

⁵⁷ Riksantikvarieämbetet 1990.

⁵⁸ "Tegelstenar" av mald kalksandsten, bränd flinta och granit blandat med vatten. Säljs fortfarande. Ytongs hemsida samt Bergsäkers hemsida 2011-05-03.

Decennium	Tegel	Puts	Sten	Trä	Betong	Blandat	Plåt	Antal
1940	G 1 R 1 = 2	1	1	1				5
1950	R 9	2	2	3				16
1960		7		5	2	2		16
1970	G 2 R 8 V 2 = 12	1		2	2	4	2	23
1980	R 3	3		5				11
1990	G 2 R 1 = 3	1		3		1		8
Summa	29	15	3	19	4	7	2	79

Fasadmaterial kronologiskt på Göteborgs stifts moderna kyrkobyggnader.
Färgen på tegel anges som G=gul, R=röd, V=vit.

Anläggningstyper

Mycket av det som karaktäriserar en modern kyrkobyggnad är att den består av så mycket mer än bara kyrkorummet; församlingssalar, ungdomslokaler, kontor, förskolor, kök etc. Sammantaget formar detta ofta en adderad arkitektur, alltså att byggnadsvolymer med olika höjd, uttryck och takfall är sammanbyggda till ett enda komplex. Anläggningen kan till olika grad vara gestaltad för att passa in i sin omgivande bebyggelse, vara en jämlike, eller för att tydligt framträda och signalera sin avvikande funktion. I småkyrkorörelsen liksom i modernismens ideologi fanns tanken om ett jämlikt, mer klasslöst byggande. Alla skulle kunna bo lika bra och likadant, och kyrkorna skulle inte förhå sig som den överhöghet den tidigare representerat med höga torn, utan integreras med omgivningen på samma villkor för en vardagligare karaktär med låga trösklar. Idag är just detta något som många värjer sig mot hos de moderna kyrkorna, att de inte sticker ut tillräckligt och markerar sin position och sitt innehåll.

I Älvängen fann konfirmanderna på en lösning för hur man skulle skilja ut Svenska kyrkans tämligen oansenliga vandringskyrka från de andra kyrkorna i samhället (Smyrnakyrkan och Älvängens Missionskyrka), "Älvängens kyrka" var de ju faktiskt allesammans. De målade helt sonika fasaden starkt blå 1982 och sedan dess benämns den gärna Älvängens blå kyrka, eller bara Blå kyrkan, i marknadsföringen.⁵⁹

Eftersom denna komplexitet i arkitekturen i mångt och mycket särskiljer de moderna kyrkorna från de äldre, kan det vara relevant att försöka göra ett förslag till indelning i olika anläggningstyper för studiens kyrkobyggnader.

Huvudgrupperna är en uppdelning mellan *Anpassade* och *Självständiga* kyrkobyggnader, vilket avser graden av anpassning till omgivningen. Här finns undergrupper beroende på hur pass markerat själva kyrkorummet är och hur det i så fall särskiljer sig från byggnaden i övrigt. Därtill finns en grupp för dem som inte har så många lokaler utöver entréhall, kyrkorum, sakristia, samlingsal och kök, vilket ger dem en *Kapellliknande* gestalt.

Nästa grupp är de *Tältliknande*. Inom småkyrkorörelsen var den enkla lilla romanska landsortskyrkan med sin klockstapel en förebild och de ofta branta sadeltaken drogs i modern gestalt ned till en tältform. Möjligen har deras arkitekter velat anspela på att när ett kyrkorum invigs så citeras följande från Uppenbarelseboken: "Guds tält står bland människorna, och han

⁵⁹ Informant Gunnervik samt Ingegerd Evaldsson vid Göteborgs stiftskansli.

skall bo ibland dem.”⁶⁰ Man kan också associera till det tält, tabernakel, som Israels folk spände upp på sin långa ökenvandring.⁶¹

Vandringskyrkan tillsammans med prototyperna för serietillverkning placeras i en egen grupp utifrån sin byggnadsteknikhistoriska egenart. Slutligen finns också ett fåtal *Traditionella* kyrkor med placering på kyrkogård. Indelningen ska ses som en skiss för att få grepp om olika karaktärer hos periodens kyrkor (se lista Bilaga 3). Det finns ingen värdering av arkitekturen inlagd i benämningarna och kategoriseringen utgår ifrån hur byggnaderna ser ut idag.

En form av anpassning är att skala och fasadmaterial smälter in väl i omgivningen, men att den sakrala funktionen ändå kan avläsas. I andra fall kan anpassningen mer bestå i att byggnadens framtoning är så pass profan att dess ändamål är svårtolkad. *Anpassade* kyrkobyggnader har uppförts under periodens samtliga decennier utom 1940-talet, men två av tre tillkom på 1970- eller -80-talet och hela nio av stiftets elva åttiotalskyrkor placerar sig i denna grupp. Antalet i gruppen är 27, varav drygt hälften har ett relativt anonymt kyrkorum inlemmat i anläggningen medan det hos andra hälften är mer tydligt urskiljbart. Hos de mer anonyma kan det vara så att det från ett visst håll är avläsbart var kyrkorummet är beläget, eller att det främst är placeringen av kyrkklockan/-orna som avslöjar såväl byggnadens funktion som kyrkorummets belägenhet. Ett stort eller på annat sätt avvikande fönsterparti kan också vara en indikation.

I det följande ges exempel och sammandrag i ord och bild.

Vykort av Kristinedals kyrka i Stenungsund, konstnär Sonja Iwanow-Karlsson 1998.

⁶⁰ *Levande arv*, s. 30.

⁶¹ Backa församlings hemsida 2001-05-16.

Kroksläotts kyrka har en villaanpassad utformning.
Foto: Sofia Larsson 2003. Bohusläns museum.

Namnskylden förutan skulle Mikaelsskyrkan kunna tas för att vara en skola.
Foto: Staffan Westergren 2006. Göteborgs stadsmuseum.

Trots takryttaren har Ansgarskyrkan en låg profil i sin miljö och avslöjar inte från entrésidan var kyrkorummet ligger i anläggningen. Från baksidan är det främst det markerade fönsterpartiet ger denna information.

Anländ till Stenkullens kyrka är det främst namnskylden på fasaden som uppenbarar byggnadens funktion, men fortsätter man gatan ett stycke till så signaleras den av en liten kyrkklocka på kyrkorummets gavel.

Som besökare till Sankta Anna kapell är det heller inte helt givet var i anläggningen själva kapellet befinner sig eftersom arkitekturen är uppbruten såväl på höjden som på bredden i olika volymer. Blicken dras lätt till det äldre och mer dominanta tegelkapellet i bakgrunden, Sankta Katarina kapell.

Bland de mer komplexa kyrkobyggnaderna finns i denna grupp Kristinedalskyrkan och Guldhedskyrkan. Sett från Kristinedalskyrkans gård är det klockstapeln som tydligast markerar anläggningens funktion. Betraktad från baksidan eller från gatan annonserar den korsprydda absiden diskret kyrkorummets belägenhet.

Gårdsvy av Kristinedalskyrkan (en expeditionsbyggnad finns ur bild till vänster), samt fasaden åt skogsdungen på baksidan.

Väl uppe på Guldhedskyrkans gård leder klockstapeln stegen till kyrkorummet, men från gatan är det inte självklart att den grunda utspringande och stenkädda fasadytan markerar ett kor.

Guldhedskyrkan är ett omfattande men småskaligt komplex i förhållande till punkthusen som syns i bakgrunden. Klockstapeln leder tydligt stegen till kyrkorummet, men från omgivande gator är byggnaden mer svårtolkad, korets burspråk till trots. Skylten ger ledning.

I de *Anpassade* kyrkobyggnader som har tydligare exteriört markerade kyrkorum har arkitekterna åstadkommit detta antingen genom att placera det i en egen byggnadsdel med mer sakral eller avvikande gestalt, eller låta det skjuta upp ur anläggningen med högre fasader eller annorlunda takform.

I Bäve kyrka annonserar sig kyrkorummet tveklöst med sin högre höjd men också genom att ha en helt avvikande fasadgestaltning. Sedan renoveringen 2008 ger kyrkans namnskylt ytterligare fokus på denna byggnadsvolym.

I Apelgårdens kyrka annonserar sig kyrkorummet tveklöst genom en självständig byggnadsdel med avvikande form och höjd. Färg och fasadmateriäl är desamma för hela kyrkobyggnaden.

Även utan fasadkors och namnskylt utmärker sig Fågelbergskyrkans kyrkorum i arkitekturen med samma kriterier som föregående kyrka.

Inom den *Självständiga* gruppen finns 32 kyrkobyggnader indelade i fyra undergrupper. Dessa har tillkommit under hela perioden men främst under 1950- och 70-talen. Denna grupp rymmer också flest antal kyrkobyggnader från 1960-talet. Hälften av nittioalets kyrkor finns här och andra hälften i gruppen *Anpassade*.

I den första undergruppen finns några kyrkobyggnader med en helt egenartad arkitektur för sin miljö. Men dess särprägel behöver inte dominera omgivningen. Ett utmärkt exempel på detta är Martin Luthers kyrka, vars arkitektur skiljer från det mesta över huvud taget i byggnadsväg, men som trots det inte dominerar sin miljö. Med sin låga, utsträckta och blanka kropp, placerad i en lummig park, återspeglar den istället symboliskt allt i sin omgivning. Kyrkorummet är här liksom i Bergsjöns kyrka anonymt inlemmat i byggnaden.

Bergsjöns kyrka liknar heller inget i sin närhet, trots att arkitekten Bo Cederlöf även ritade delar av Rymdtorget såsom loftgångshuset vid kyrkan och även skolan. Men kyrkobyggnadens lågskalighet intill stråkets höga punkthus ger arkitekturen en ödmjukhet trots att den är djärv. Kvastekulla kapell däremot låter ingen undgå dess existens med sin vassa taknäbb som utropstecken.

Exteriören på Bergsjöns kyrka avslöjar inte var kyrkorummet är beläget.

Nästa undergrupp är sju kyrkobyggnader där de olika volymerna har samma fasadmaterial och uttryck, antingen sammanhållna till ett homogent byggnadskomplex med markerat kyrkorum eller fördelat på flera byggnadskroppar. Härlanda och Högsbo kyrkor har sina funktioner fördelade på tre separata byggnader vardera; kyrkorum/församlings lokaler, klockstapel och expeditionsbyggnad. I Hjällbo kyrka är klockorna integrerade med kyrkorum/församlingslokaler men där finns en separat byggnad som idag benämns "diakonidelen" (med diakonernas kontor, café, second handbutik m.m.). Tydliga gårdsbildningar ingår i de två sistnämnda anläggningarna. Det gäller också Tynnereds kyrka och Lundby nya kyrka, även om de olika byggnadsvolymerna där är sammanbyggda. Glöstorpskyrkan och Sankt Olofs/Sigfrids kapell har de mest koncentrerade byggnadskropparna i denna grupp.

Hjällbo kyrka har två separata byggnader med en gård emellan. Över entrén sitter kyrkklockorna. Fasadmaterial och karaktär är enhetliga.

Högsbo kyrka med expeditionen i förgrunden, kyrkan därnäst och baktill skymtar den fristående klockstapel. Allt är synnerligen samgestaltat.

Härlanda kyrkas tre byggnader har stora avstånd sinsemellan, men de utgör ändå en samkomponerad arkitektur. Klockstapel i förgrunden, expedition till höger och kyrkan i bakgrunden.

Glöstorpskyrkan är ett homogent byggnads-komplex men kyrkorummets välvda form och höjd särskiljer sig.

Så kommer vi till merparten, 22 stycken, av kyrkorna i denna grupp, där kyrkorummet även i förhållande till resten av byggnaden har en helt självständig arkitektur. De flesta (17 st) har adderade byggnadsvolymer som harmonierar med kyrkan genom bland annat samma fasadmaterial, men i fem fall avviker kyrkorummets utformning helt från byggnaden i övrigt.

Sankt Markus och sankt Lukas kapell reser sig distinkt över krematoriets övriga utrymmen.

Vallås kyrka har ett tetraedriskt kyrkorum som tveklöst markerar sin självständighet från de andra lokalerna, även om dräkten är densamma.

Lundby nya kyrka är ett brokigt asymmetriskt komplex, men kyrkorummets höga basilika dominerar tveklöst. Den kampanilliknande klockstapeln står utanför förgården.

Från parkeringen till Tolereds kyrka avslöjar sig kyrkorummet genom sitt högre sadeltak och därtill klockstapelns vassa spira. Kyrkorummet är en självständig, vitputsad byggnadsvolym medan mörkbrun träpanel sitter på byggnaden i övrigt.

Gunnareds kyrkas postmodernistiskt lekfulla arkitektur är svärfångad, men kyrkorummet framträder runtom genom sin avvikande tegelfasad, sitt höga sadeltak och åt Angereds torg med en korabsid. Klockorna är placerade över korentrén.

Bland hittills presenterade grupper är det åtminstone 17 kyrkobyggnader, troligen flera, som har suterrängvåningar och det förekommer spritt över hela perioden, men särskilt på 1970-talet (8 st).

Suterrängvåningen på expeditjonsbyggnaden i Högsbo kyrka.

Johannebergs kyrka är byggd i suterräng utmed berget .

Nio kyrkobyggnader har en småskaligt *Kapelliknande* gestalt med endast någon eller ett fåtal lokaler utöver kyrkorummet. De byggdes med stigande antal under periodens tre första decennier.

Kattunga kapell. Foto: Maria Mellgren 2005. Regionmuseet Västra Götaland

Hovenässets kapell. Foto: Tomas Brandt 2004. Bohusläns museum.

Överlida kyrka är den mest extrema *Tältliknande* kyrkobyggnaden genom sin ansenliga höjd och skarpa takvinkel, med takfallen neddragna ända till marken. Beträktad från gaveln förefaller även Hertings kyrkas takfall nå backen, men ett kort stycke in på ena långsidan bryts takfallet och fönster tar vid. Grimsås kyrka samt Bleketkyrkan har låga fasader, men kraftiga stöttepelare som på den senare fortsätter i takets riktning. Hade de varit slankare skulle den naturliga associationen ha blivit snören som spänner upp tältduken. Här utgör alltså taken även fasaderna till största delen och två är belagda med asbestcementplattor, två med betongpannor; två byggdes på 1960-talet och två på 1970-talet.

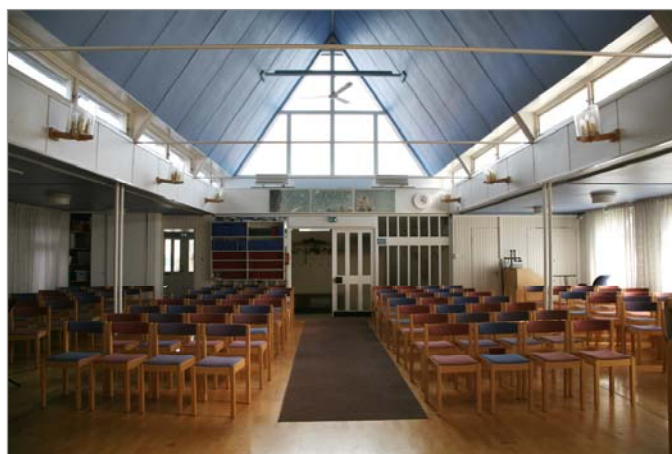

Överlida kyrkas kompromisslösa tältform.

När den mest rationella och därmed modernaste kyrkobyggnaden, *Vandringsskyrkan*, skulle gestaltas så valdes en träklädd och fornkristen basilikaform till själva kyrkorummet med tre skepp och klerestorium, om än i litet format. Prototypen för serietillverkning gavs den uråldriga tältformen, där ena takfallet bryts av tolv fönster och det andra för två dörrpartier. De vidbyggda lokalerna har i båda fallen en anspråkslös barackliknande utformning.

Klockstapeln till Furåsens vandringsskyrka byggdes när den kom hit 1972, den gamla lämnades kvar i Brunnsbo. Kyrkans treskeppiga form syns tydligt från genomfartsleden liksom de olika tillbyggda delarna.

Interiör från Älvängens vandringsskyrka med de typiska dragstängerna och smala fönsterbanden. Entrégaveln är glasad.

Koret i Furåsens kyrka med änglaprytt dragstag.

Slutligen har vi tre mer eller mindre *Traditionellt* utformade kyrkobyggnader som står på begravningsplatser, beroende på att de har ersatt var sin föregångare: Kinnarumma kyrka (1940), Rydöbruks kapell (1957) och Dalstorps kyrka (1965). De har vapenhus, långhus, kor och sakristia samt torn i två fall och en äldre klockstapel vid ena kyrkan. Samtliga församlingar valde alltså att hålla kvar vid det "föregångna" men på skilda sätt och med tre helt olika resultat. Rydöbruks kapell återuppfördes exteriört som en kopia på det gamla, med spånfasad och allt, enligt dess originalritningar av arkitekt Martin Westerberg. Interiört utgick man ifrån de ritningar som stadsarkitekt Fredrik Wetterqvist och Svante Paulsson hade gjort till renoveringen 1956-1957. Klockstapeln från 1925 stod kvar efter branden som 1957 förstört det gamla kapellet. Kinnarumma kyrka liknar inte alls sin storvulna nyromanska föregångare i tegel (sprängdes 1942), utan har nätta proportioner och ett rokokomässigt torntak på ett lite bastant torn. Kyrkan kan lätt passera som en äldre vitputsad landsortskyrka. I Dalstorp gjordes en kompromiss där arkitekturen är omisskännligt modern med stark grafisk verkan mellan svarta och vita delar, fasadhöga fönster i mycket djupa nischer och svulstiga taksargar av plåt, men uppbyggnaden är som sagt traditionell, om än formad av betong. Den ersatte en stor nyklassicistisk kyrka som brunnit ned 1962.

Kinnarumma kyrka.

Dalstorps kyrka.

Klockbärare

Ett drygt fyrtiotal, alltså hälften, av kyrkobyggnaderna har någon form av fristående anordning för klockorna; de enklare, ofta av trä, kallas klockstaplar och de mer gedigna av betong eller tegel kallas klocktorn. Som vi sett i det föregående har somliga klockorna integrerade i byggnaden, men inte nödvändigtvis i ett torn. Från 1980-talet och framåt blev det också vanligt med klockan vid fasaden eller i en takryttare. Klockanordningarna kan vara helt samgestaltade med kyrkobyggnaden i övrigt men också ha avvikande karaktär. Furåsens klocka är deponerad av Sjöfartsverket och har tillhört Svinbådans fyrskepp medan Vrångös kyrkklocka deponerades av Lotsverket och fanns tidigare på Sydostbrottens fyrskepp i Norra Kvarnen. Nedan följer en bildexposé över några olika klockbärare.

Glöstorpskyrkan

Biskopsgårdens kyrka

Härlanda kyrka

Högsbo kyrka

Kristinedals kyrka

Länsmansgårdens kyrka

Tolereds kyrka

Nols kyrkklocka över entrén sedd inifrån.

Aspens kyrka

När det gäller de hittills skyddade kyrkobyggnaderna i Göteborgs stift så ingår nio av tolv, eller 75 %, i gruppen *Självständiga* trots att ungefär lika många kyrkobyggnader har uppförts med en mer *Anpassad* arkitektur. I urvalet har främst kyrkobyggnader med en stark arkitektur och väl samlad, homogen utformning av hela komplexet premierats. Guldhedens kyrka kan ensam anses representera den tredjedel av stiftets kyrkobyggnader som är mer lågmälda till form och skala och underordnar sig omgivande miljö. Inga representanter finns bland de skyddade för *Kapell-* eller *Tältliknande* kyrkor eller inom gruppen kallad *Vandringskyrkan*. Däremot har två av endast tre existerande moderna kyrkor i planmässigt mer traditionell långhuskyrkostil utan vidbyggda lokaler, med placering på begravningsplats, skyddats. Detta skulle man skyddsmässigt kunna se som ”tårta på tårta” då alla byggnader som står på en begravningsplats tillkommen före 1940 är skyddade, även invändigt (se vidare avsnittet ”*Vad betyder skyddat?*”) och är berättigade till kyrkoantikvarisk ersättning.⁶² Däremot kan det ha betydelse för möjligheten att vara berättigad till sådan ersättning för åtgärder på inventarierna om kyrkan/kapellet är en skyddad ”byggnad” eller skyddad ”kyrkobyggnad”.

Insidan

Inom detta projekt fanns ambitionen att även karakterisera och gruppera interiörerna men det har av tidsskäl inte hunnits med. Genom rapportens bildmaterial och information ges ändå en god inblick i dess gestaltning och orsakerna bakom. I korthet kan några karaktäristiska framhållas.

Kyrkornas traditionella placering öst-väst luckrades upp alltmer och eftersom det många gånger handlade om lägen i slänter, märk väl inte längre i markerade höjdlägen, fick topografin styra byggnadens riktning. Koren markerades allt mer sällan rumsligt, ibland dock något förhöjt eller endast med altaret placerat på ett podium. Absider eller grunda kornischer användes i viss utsträckning. Altaret gavs gärna bordets form istället för sarkofagens, predikstolen ställdes på golvet och blev mer anspråkslös och dopfunten fick en mer varierad placering; centralt, baktill eller i sidoställda dopkapell eller -platser. Korinredningen är oftast samgestaltad med samma material och med liknande dekorer. Mer eller mindre golvfasta bänkkvarter fortsatte att användas, alltid öppna och vanligtvis låga och omålade, ibland med vinklingar inom eller mellan kvarteren. I somliga fall inreddes kyrkorummen med stolar. Läktare blev ovanliga; av de för denna kartläggning 35 besökta kyrkobyggnaderna har cirka en fjärdedel någon form av läktare. Orgelns placering varierar. I somliga fall finns en entré direkt till kyrkorummet, men även då är det vanligt att anläggningens gemensamma entré används. Inte sällan antras kyrkorummet från sidan vilket medför att man får sakta ned något på stegen innan man riktar sig mot altaret. Altargången kan vara centrerad, diagonal eller något förskjuten från mitten. Trä och tegel dominerar interiörerna, vanligtvis omålat även om teglet kan vara slammat eller träet laserat. Bruket av synliga, kraftiga limträbalkar, ”Törebodabågar”, ökar på tråkänslan. Golv av sten, klinker eller parkett.

Överlag valdes lättskötta, rustika naturliga material som ställs att kontrastera mot varandra i stället för annan utsmyckning. Tegelväggarna artikuleras eller mönstermuras till enkla dekorer i somliga fall. Innertakens form varierar kraftigt, ibland även inom ett kyrkorums olika utrymmen, och man experimenterar med olika moderna material. Några har så höga tak att dunklet tar över, rummet upplöses och våra tankar kan fortsätta vidare mot en högre verklighet. Ett fenomen som jag här inte har kunnat utröna upphovet till är att arkitekten i många fall valt fönsterpartier som tillsammans bildar eller enskilt utgör tolv fönsteraxlar, vilket många gånger benämns ”apostlafönster”. Därmed är vi inne på vad som är särskilt karaktäristiskt för moderna kyrkorums karaktär – ljuset och dunklet.

⁶² ”Alla fasta fysiska lämningar inom en begravningsplats eller en kyrkotomt tillhör den kulturhistoriska miljön och är att betrakta som skyddade enligt 4 kap. KML, även om de också har annat skydd, t.ex. som fornlämning. Detta gäller även byggnader och anläggningar som tillkommit efter 1939. Ersättning kan sålunda utgå till antikvariska kostnader för dessa.” Svenska kyrkan 2006, s. 4.

Ljus och belysning

*Gud är ljuset och sanningen och alltid har mörker fått ge vika för ljus, kasta ditt ljus över min skugga, låt ditt ljus lysa upp min situation. Låt din värme smälta bort det som döljer sanningen, Amen.*⁶³

Ljuset används mycket som metafor inom kristen tro och många av arkitekterna lade stor möda på att omsätta tron på olika sätt i arkitektonisk gestalt. Till skillnad från äldre kyrkor är de moderna kyrkorna ofta skapade med såväl en mycket medveten ljusföring, särskilt i kyrkorummet, som en till byggnad och rum väl integrerad armatur. I somliga fall kan man anta att den är designad speciellt till kyrkobyggnaden.

Efterkrigstidens arkitekter hämtade gärna inspiration från den fornkristna kulten, då den inte var tillåten och man fick hålla till i hemliga, dunkla källarvalv, eller från de första kristna basilikorna med högt sittande fönsterpartier som lät ljuset flöda ovanifrån, ett så kallat klerestorium. Här finns också inspiration från medeltidens kloster och borgar med små gluggar eller slitsar, som det kallas när fasadöppningarna är smala och höga.

Gluggar i Lundby nya kyrkas absid.

Slitsar i Sankt Markus kapell.

⁶³ Bön från Svenska kyrkans hemsida för böner, 2011-05-11.

Många arkitekter valde att låta ett starkare ljus riktas mot det gudomliga - altaret eller koret - än rummet i övrigt. Kontrasterna mellan dunkla och upplysta delar skapar en dynamik och mystik i rummet. Inför uppdraget med Härlanda kyrka formulerade arkitekt Peter Celsing sin syn på ljuset så här:

”Med hänsyn till altarets, predikstolens och bänkkvarterens utformning och inbördes balansering följer så rummets plandisposition och övriga uppbyggnad. Ljusbehandlingen blir det medel med vilket arkitekten ger rummet dess plastik, nyanser och rikedom. De högt sittande fönstren, som varken medger distraherande utsikt eller obehaglig bländverkan, utan som även genom måttliga öppningar ger rummet ett milt, fylligt ljus, utan att rummets enskilda element verkar påträngande, synes mig vara att föredraga. Vad kommer då en sådan kyrka att likna? En basilika, den byggnadstyp som i snart två tusen år visat sig lämplig för vår kristna gudstjänsts behov.”⁶⁴

Härlanda kyrka. Det flödande sidoljuset bryts av ett väggparti med bred öppning och ljuset från övriga fönster silas genom ett trågaller.

Ett sätt att skapa milt ljus är att dölja fönstren så att rummet får ett indirekt ljus som inte bländar. Det kan göras som i Vallås kyrka, Sankt Jörgens kapell och Kvastekulla kapell med ett fönsterförsatt uppskjutande parti, osynligt inifrån rummet, eller via sidoljus eventuellt dolt av väggpartier.⁶⁵

Alla resultat blev inte lika lyckade och har i efterhand fått modifieras. *”Många, men inte alla, använde skickligt ljuset som en stämningsskapande, integrerad del av det byggda kyrkorummet. Där det har lyckats tillför det noga regisserade ljusspelet oerhört mycket. Stillhet, högtidlighet, värme. Ibland blir det ett skrämmande ljusschakt som förpassar besökaren till botten av en brunn eller förblindar.”⁶⁶*

Himmelskt ljus från ovan i Vallås kyrka.

⁶⁴ Härlanda kyrka, s. 21.

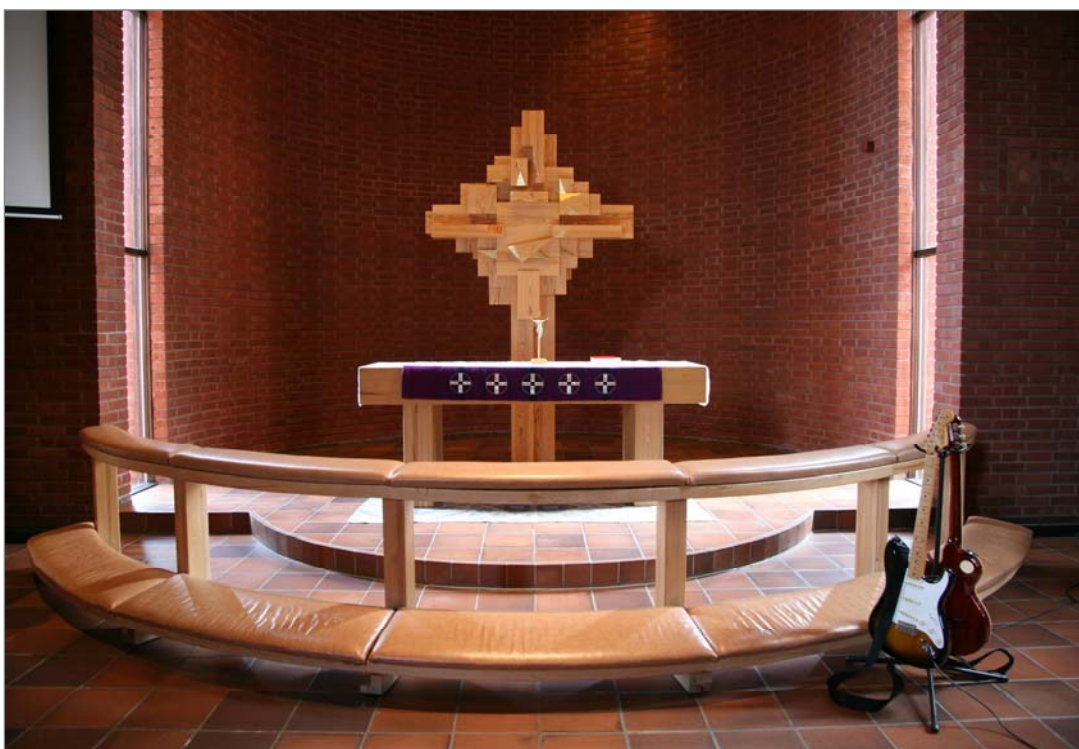
⁶⁵ För exempel från övriga landet se Ridderstedt.

⁶⁶ Juvander/Lindhe, s. 25.

Högsbo kyrka har en klerestorielik fönsterkrans utmed takfoten och asymmetriskt dolda sidoljus i koret.

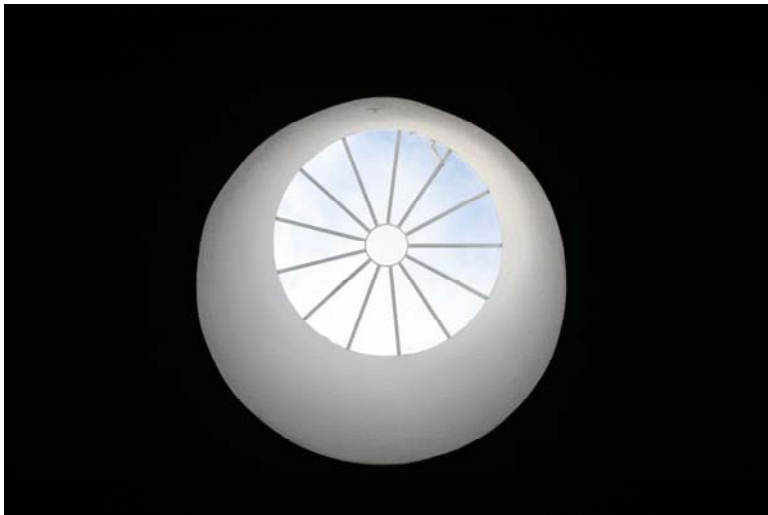

Sidoljus i koret i Kristinedals kyrka, där ett ljusfenomen inträffar soliga dagar omkring klockan tre, då det infallande ljuset får korsets förgyllningar att gnistra extra mycket.

Fönsterpartiet i toppen på Kvastekulla kapells höga spets som släpper in ljus över koret.

Även i andra utrymmen har ljusföringen ägnats omsorg såsom begravningskapellens väntrum eller visningsrum.

Takfönster i urnutlämningsrummet i Sankt Jörgens kapell.

Sankt Markus och Lukas. Trekantigt takljus i väntrummet och överljus i ett visningsrum med välvda möten mellan väggar och tak.

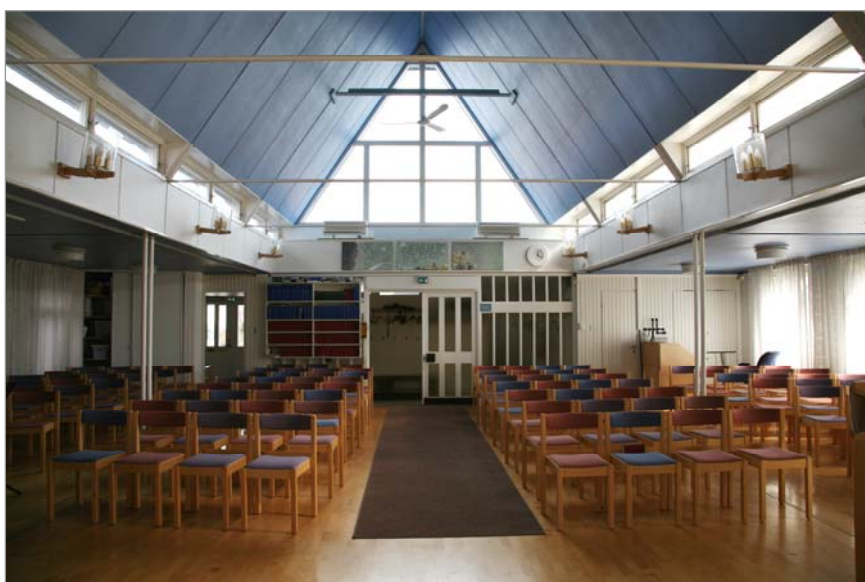
En variant var att låta området utanför kyrkorummet vila i dunkel för att sedan mötas av ett flödande ljus i kyrkorummet. Här finns också en baktanke med att man skall samla sig och sakta in på stegen inför mötet med Gud.

Från den dunklare hallen på väg mot Ljuset i Ansgarskyrkan.

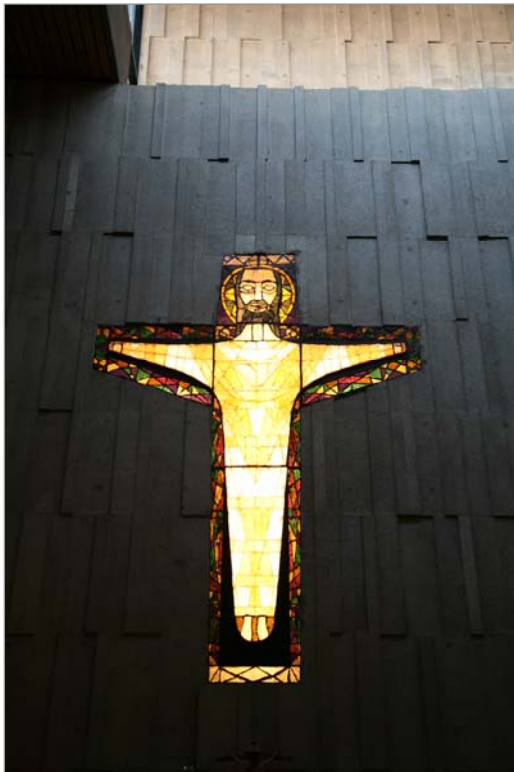
Från Dalstorpskyrkans något dunkla hallkorridor kommer man in i kyrkorummet i, där ljuset flödar in bakifrån.

Kontrasten är stor mellan vandringskyrkornas små mörka hallar och det flödande ljuset i kyrkorummet som består av en kombination av klerestorium, gavelljus ovanifrån och fönster i sidoskeppen.

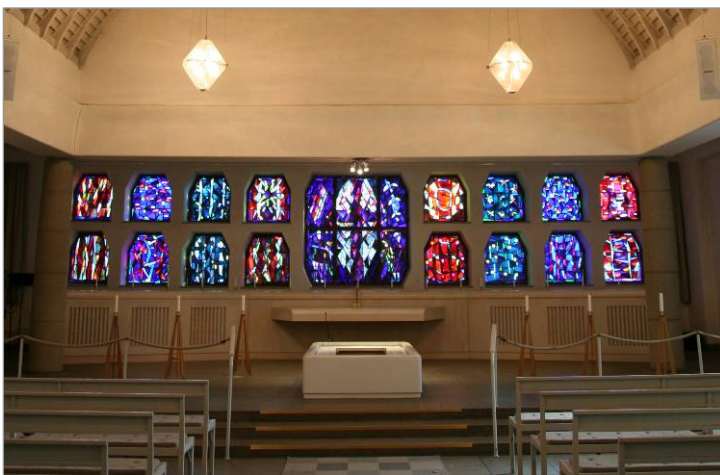
Mer traditionella korfönster med blyinfattad glaskonst kanske inte vanligtvis förknippas med de moderna kyrkorna, men det förekommer. Biskopsgårdens, Björkekärrs, Högsbo, Härlanda och Nols kyrkor har alla fina exempel på detta. I Martin Luthers kyrka har partier med vanligt fönsterglas senare ersatts med glaskonst eftersom ljuset ansågs bländande, bl.a. av Halmstad-gruppens Erik Olsson. Joël Mila har gjort åtskilliga konstnärliga utsmyckningar i Göteborgs stift, bland annat glasmosaiker i Hjällbo kyrkas sakristia. Ralph Bergholz anlätades också i många fall ibland i samarbete med hustrun Randi Fischer. Han utvecklade ett högbränt glas som släppte igenom så mycket glas som möjligt utan att bli genomsiktligt.

Altarkrucifix i Högsbo kyrka av Knut Irwe i hugget arkitekturglas och plåt. Ursprungligen belystes korset av naturligt ljus via fönster bakom altarväggen, men på senare tid har en artificiell belysning installerats.

Fyrpassfönstret i Nols kyrka med bl.a. fåglar och fiskar heter "Varde Ljus" och skapades av Roland Andersson.

Ovan: Glasmosaiken i Sankt Olofs kapell av Uno Lindberg har temat "Människans väg".

T.h: Ralph Bergholtz och Randi Fischers nio meter höga glasmosaik i Biskopsgårdens kyrka har ledmotiven "Jag är vinträdet" och "Kommen till mig i alla som arbeten."

I Brunnsbo kyrka pryddes fönsterkransen upptill med glasmålningar av Ralph Bergholtz efterhand som församlingen hade råd. Här ses Adam och Eva särade av ormen.

När kyrkorummen har fönster på lägre nivå så tenderar de att uppta en stor yta, inte sällan från golv till tak. Ibland är placeringen riktad mot en vacker utsikt som havet eller skogen, men det kan också vara så att det finns någon form av siktbrötande anordning för att man skall behålla fokus på vad som sker i rummet och inuti sig själv.

Utsikt mot Dr Fries torg från lekhörnan i Guldhedskyrkan.

Utsikt över Billdalsviken från dopplatsen i Billdals kyrka.

Vy över samhället från Kristinedalskyrkans kapphall och naturvy från dess sidokapell.

Olika betongglastyper förvränger utblickarna från de stora fönsterpartierna i Tolereds kyrka.

I Sankt Jörgens kapell sitter dessa prismor i ögonhöjd och bryter precis som sorgen verkligheten itu. Men både över och under dem ser man himlen eftersom dammen nedanför fönstret reflekterar skyn.

Glöstorpskyrkans stora fönsterparti med sina signifikativa röda stag. De nedre fönstren döljs av gardiner.

Den ursprungliga dopnischen i Dalabergskyrkan vetter åt Centrumstråket och har ett mönstrat siktskydd.

Bemålat råglas i milda pastellfärger utgör insynsskydd i fönstret åt gatan i Stenkullens kyrka.

Fri sikt i Dalstorps kyrka där fönstren markeras minimalt och gränsen mellan ute-inne blir diffus genom att golv-materialet fortsätter på utsidan.

I Länsmansgårdens kyrka utgör två likadana dörrpartier ljusintag med råglas som distraktionshämmare.

Eftersom ljusföringen många gånger är en central faktor kan ändringar av denna påverka oväntat mycket. Vi har idag en helt annan syn och andra krav på belysning och ljusförhållanden än då kyrkorna byggdes. Under 1970-talet hade vi en oljekris som påverkade det profana byggandet till att lämna de stora perspektivfönstrens tid och mindre fönster blev på modet igen. Suterrängvillor var i ropet på 1960- och 70-talen och vi samlades nere i dunkla gillestugor till brasans sken och tända ljus. Färgsättningen var också dov i brunt, orange och mossgrönt och vi hade inget emot att vistas i små rum; barnen sov i våningssängar. Allt detta står bjärt i kontrast till dagens inredningsideal med öppna planlösningar där allt skall vara "ljust och fräscht" med vitt som främsta väggfärg. Kyrkorummen från denna tid kan därför kännas märkligt murrigt för nutidsmänniskan.

I offentliga lokaler har vi numera höga krav på tillgänglighet ur olika aspekter med bra ljus, såväl för att se att läsa som att röra sig, och det rika musiklivet i kyrkorummen behöver belysning av olika slag. Många armaturer bygger på ett kluster av lampor som kan vara besvärliga att byta på grund av konstruktionen och/eller placeringen. Det kan anses ta för lång tid att byta alla dessa lampor eller att det utgör en arbetsmiljörisk. Vi har åter en medvetenhet om nödvändigheten i att spara energi och det är inte alltid det finns energibesparande lampor som passar de gamla armaturerna. Allt detta sammantaget gör att det finns ett förändringstryck på belysningsområdet där man behöver vara försiktig och noga analysera alternativens inverkan på den ursprungliga ljussättningen ur alla aspekter.

Johannebergskyrkans takarmatur liknar änglakluster och är tillverkade vid Orrefors glasbruk. Att byta samtliga glödlampor i lampan tar i princip en hel arbetsdag.⁶⁷ De fick en ordentlig mängd reservdelar av "vingarna", som väger omkring fem kilo styck, men många har skadats genom åren och fler behövs. Där har man lagt ned möda på att finna en glasmästare som kan tillverka likadana och har nu fått en sådan kontakt. Cylindrarna är gjutna och svårare och dyrare att åstadkomma, men det lär finnas en firma i Tyskland som har den kompetensen. I Kvastekulla kapell hänger över bänkarna en mängd svarta ficklampslänkande plåtlampor i separata sladdar från taket. De heter *The Hand Grenade lamp* ("handgranatslampa") och designades av Alvar Aalto till Finska ingenjörssällskapets byggnad i Helsingfors (Aalto 1948-1953). Samma modell användes även i rådhuset i staden Säjnytsalo (Aalto 1949-1952).⁶⁸ Ett exempel hämtat från Dalabergskyrkan får illustrera vilken skillnad avlägsnande av originalarmatur kan innebära. Där hade man bänkmöblerat "Pia-Lampan", designad 1940 av arkitekt Tore Ahlsén. Lampornas tyg hade tjänat ut och togs därför bort, men dess sfäriska ballongmodell balanserade rummets tyngd och kantighet. De skapade en riktning och en mellannivå i rummets rymd mellan låga bänkkvarter och tak. Andra varianter av lampan var också använd i övriga lokaler på samma våning.

Dalabergskyrkan 2005.
Foto: Andreas Hanse, Bohusläns museum

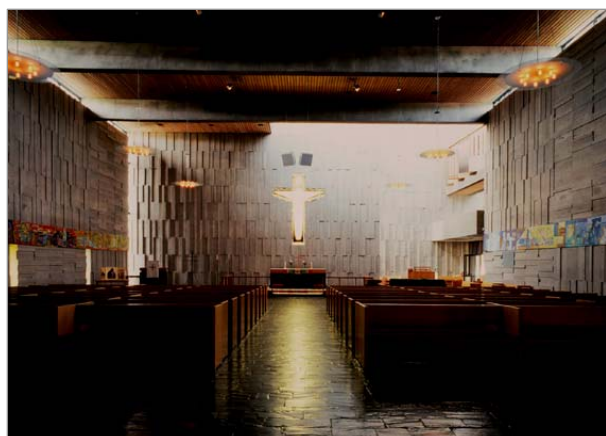

Dalabergskyrkan 2011.

⁶⁷ Informant Winroth.

⁶⁸ Information hämtad från Internet, 2011-05-12, Möbelbasen Danmark samt Larry Speck.

Ett annat sätt att förändra ljusföringen och den tänkta upplevelsen av spelet mellan ljus och dunkel, och påverkan av sinnesstämningen, är att införa punktbelysning av föremål och konstverk. Ögat dras då till dessa ljusfläckar snarare än rummet som helhet. Man ger det belysta ett konstant ljusflöde, när det *utan* artificiellt ljus kan ge olika upplevelser beroende på när under dygnet eller i vilket väder som man besöker kyrkorummet. Exempel på sådana variationer är Kristusbilden av glasmosaik i Högsbo kyrka och nämnda ljusfenomen på altarkorset i Kristinedalskyrkan. I Högsbo kyrka har man också ljussatt väggfrisen av smaltmosaik. Frisen har ett uppmärksammat konstnärligt värde och många besöker kyrkan för att studera detta märkvärdiga konstverk, så det är inte underligt att den försetts med belysning för att lättare kunna betraktas. Men ur rumslig synpunkt delar den gyllene frisen nu rummet vertikalt tvärt av och dominerar intrycket. I ena väggen finns dessutom slitsar med glaskonst, vars lyskraft minskar i konkurrensen med den upplysta frisen.

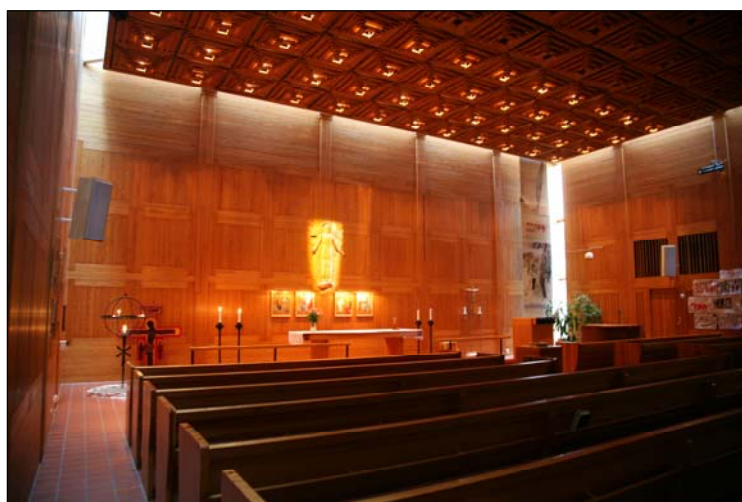

Högsbo kyrka 2006.
Foto Staffan Westergren, Göteborgs stadsmuseum.

Högsbo kyrka 2011.

I Bergsjöns kyrka har altarprydnaden kompletterats och ljussatts och man funderar även på att belysa den takhöga väv som silar ljuset från rummets enda fönster. Upphovet till belysningen av Kristusfiguren var att när väggarna med tiden mörknade ansåg församlingen att kontrasten mellan väggen och keramikfiguren inte var tillräcklig. Behov och smak förändras över tid, men i dessa rum där ljusföringen så ofta är medvetet gestaltad så är det viktigt att i förväg analysera vad en förändring av ljus och belysning åstadkommer.

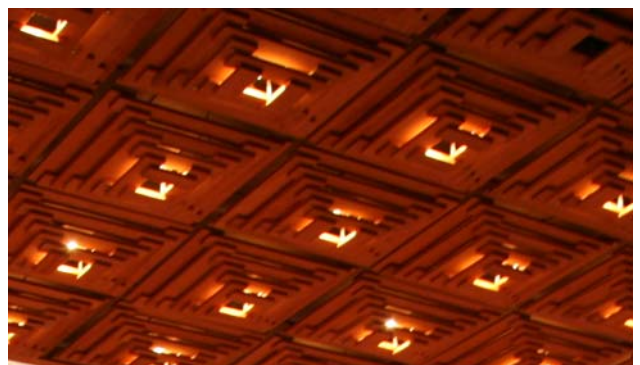
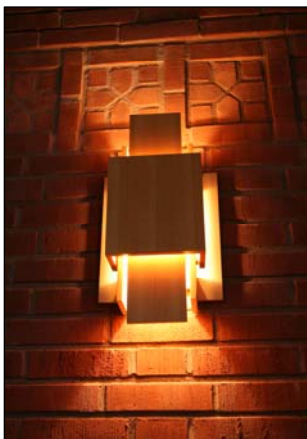
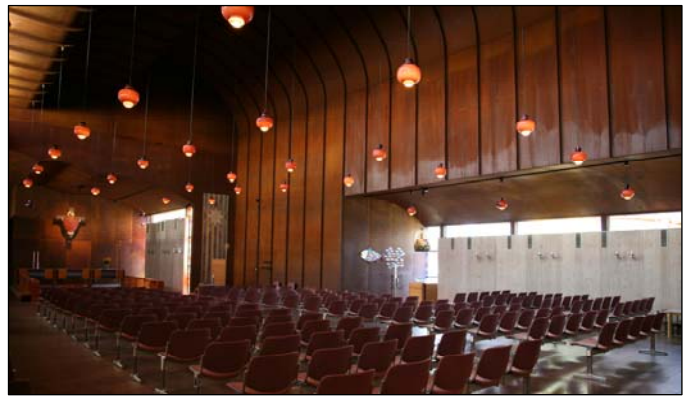
Bergsjöns kyrka 2011.

Utöver sin arkitektoniska roll som en del av helheten och bruksvärdet som ljuskälla så skildrar också armaturen i våra moderna kyrkobyggnader den här periodens skandinaviska designhistoria på området. Ett collage uppvisar den rika floran.

Överst: Dalstorps kyrka, Martin Luthers kyrka. Mitten: Dalabergs kyrka, Härlanda kyrka, Dalabergskyrkans kök.
Nederst: Johannebergskyrkans församlingssal, Stenkullens kyrka, Johannebergskyrkan.

Detaljomsorg

Ett vanligt omdöme är att de moderna kyrkorna är utförda med stor omsorg i detaljerna. Man kan säga att det innebär att lägga extra möda på exempelvis en ytas struktur för att uppnå en viss estetisk eller taktill effekt. Det kan också vara en tekniskt betingad detalj som man väljer att utföra mer sinnrikt än funktionen kräver. En annan variant är att man undviker schablonmässiga, masstillverkade detaljer och väljer mer gedigna eller till och med specialtillverka möbler, ljushållare, dörrtrycken eller som visats armaturer. För att harmoniera med rummet formgav ofta arkitekterna även den fasta inredningen, vilket också är en del av omsorgen om helhetsgestaltningen. Med olika medel och till varierande grad sträcktes denna helhet ut från kyrkorummet till övriga delar av kyrkobyggnaden.

Ventilationstrumma och kyrkportens handtag, Aspenkyrkan

Tvättställ, Sankt Markus/Lukas

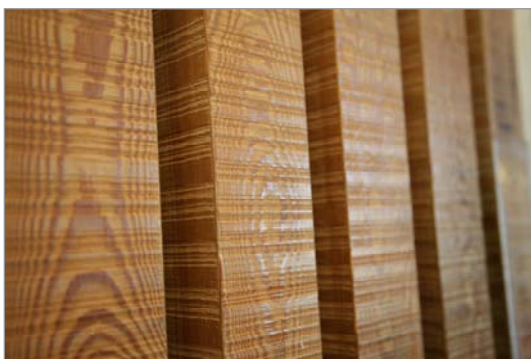
Klädhängare, Överlida.

Taknock och veckade väggar, Länsmansgården. Mitten: Dekorerad baksida, altarkors Vallås.

Inhugget budskap på portarna in till kyrkorummet "Ty en annan grund kan ingen lägga än den som är lagd nämligen Jesus Kristus". Kristinedal.

Räfflad yta på spjälldörr, Martin Luther.

Mitten: Samma mönster som på korinredningen, Tolered.

Krysshamrat golv, Sankt Olof.

Vad har vi skyddat?

Riksantikvarieämbetet (RAÄ) har hittills gett skydd i form av tillståndsplikt enligt KML 4 kap. för 13 kyrkliga objekt tillkomna efter 1939 inom Göteborgs stift, fördelat på tre beslutstillfällen.

Under 1970-talet restes frågan om en översyn av reglerna om statens tillsyn över kyrkobyggandet och i början på 1980-talet föreslogs att statens dittillsvarande generella tillsyn skulle ersättas av en enbart kulturhistoriskt motiverad tillsyn.⁶⁶ Förslaget kom såväl från kyrkligt håll som från RAÄ:s sida. Utredningar företogs och mynnade i att lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. trädde i kraft 1989. Det var då tidsgränsen med tillståndsplikt för alla kyrkobyggnader och kyrkotomter uppförda före 1940 sattes och att det krävdes ett särskilt beslut av RAÄ för att ge de yngre, ”märkliga genom sitt kulturhistoriska värde”, samma skydd. För att skaffa sig ett underlag inför sådana beslut genomfördes en inventering av hela landets bestånd av kyrkor från 1920-1984, inledd under 1970-talets senare del.⁶⁷ Inventeringen omfattade ca 750 kyrkobyggnader (ej begravningskapell och krematorier) över hela landet.⁶⁸

Grundat på nämnda inventering infördes 1990-04-19 tillståndsplikt för 83 kyrkobyggnader i landet, varav nio i Göteborgs stift.⁶⁹ Tyvärr har jag inte lyckats få fram motiveringarna utom för Bergsjöns kyrka, återgiven nedan, där beslutet överklagades. I det följebrev som sändes ut av Riksantikvarieämbetet till berörda kyrkoråd skrev man att *”Det gjorda urvalet är restriktivt och omfattar endast kyrkor som har ett särskilt intresse genom hög konstnärlig eller arkitektonisk kvalitet eller som exempel på en viss teologiskt betingad gestaltning. Samråd har skett med Svenska kyrkans nämnd för gudstjänstliv och evangelisation, som också tillställts materialet för bedömning av urvalet med hänsyn till teologiska och kyrkohistoriska aspekter. (---) Urvalet kommer kontinuerligt att ses över och kompletteras bl.a. med hänsyn till nytillkomna kyrkor som bedöms vara skyddsvärda.”*⁷⁰ Man informerade också om att tillståndsbestämmelserna i kulturminneslagen gällde såväl kyrkobyggnad som kyrkotomt och att inventarierna ”liksom tidigare” stod under Riksantikvarieämbetets tillsyn. Det man då skyddade i Göteborgs stift var:

Hallands län

Martin Luthers kyrka, Halmstad, 1968, Bertil Engstrand och Hans Speek

Göteborgs och Bohus län

Johannebergskyrkan, 1940, Sigfrid Ericsson

Härlanda kyrka, 1957, Peter Celsing

Guldhedskyrkan, 1964, Helge Zimdahl

Brunnsbokykykan, 1972, Rolf Bergh

Hjällbo kyrka, 1973, John Snis

Bergsjöns kyrka 1974, Bo Cederlöf

”Betongen som nutida byggnads- och fasadmateriel förknippas framförallt med industri- och kontorsbyggnader, broar och liknande byggnadsverk tillkomna under 1950-talet och följande decennier. I den samtida, mycket omfattande kyrkobyggnadsverksamheten var betongen däremot inte lika vanlig; i stället använde man gärna traditionella och mer påkostade material, såsom mörkbränt fasadtegel. Det finns emellertid kyrkor, där arkitekten i medvetet brott mot denna materialestetik har valt att arbeta med betong och utifrån dess speciella förutsättningar sökt ett arkitektoniskt uttryck, mera i samklang med dagens förortsmiljö. Bergsjöns kyrka tillhör den gruppen och har vid Riksantikvarieämbetets inventering av de moderna kyrkorna bedömts vara av sådant intresse i sin art att den bör åtnjuta skydd

⁶⁶ Riksantikvarieämbetet 1993, s. 5.

⁶⁷ Tidsgränsen så långt bakåt berodde på att det vid den tiden var oklart hur stor del av det ”moderna” beståndet av kyrkor som skulle undantas från statlig tillsyn. En annan faktor uppges vara att de tidiga decenniernas kyrkoarkitektur lägger grunden till den senare utvecklingen inom fältet. Ibid.

⁶⁸ Inventeringen publicerades i tre band; Del I Svealand 1990, Del II Götaland 1993, Del III Norrland 1997.

⁶⁹ Riksantikvarieämbetet 1990.

⁷⁰ Riksantikvarieämbetet 1990.

enligt Kulturminneslagen. Med sin kärva, slutna exteriör som kontrasterar mot själva kyrkorummets luftiga, ljusa karaktär har Bergsjöns kyrka också ett betydande arkitektoniskt egenvärde”.⁷¹

Älvsborgs län

Dalstorps kyrka, 1965, Bent Jörgen Jörgensen

Kinnarumma kyrka, 1940, Sigfrid Ericson

Efter senare inventeringar (av RAÄ och Statens historiska museer) av begravningsplatser med kapellkrematorier eller begravningskapell tillkomna efter 1939, gjordes 1996 ett urval på nio krematorier och begravningskapell som ligger i anslutning till äldre begravningsplatser och tolv begravningsplatser med kapellkrematorier eller begravningskapell, som ansågs ha särskilt höga konstnärliga och/eller arkitektoniska kvaliteter.⁷² Man tog också hänsyn till om anläggningar och byggnader var välbevarade och typiska för sin tid, samt byggnadernas samspel med begravningsplatsen. Urvalet skedde i samråd med länsstyrelserna och länsmuseumerna. Berörda kyrkoförvaltningar bereddes tillfälle att yttra sig i frågan om att införa tillståndsplikt beträffande de aktuella objekten. Vad interiörerna beträffar omfattar skyddet kapellrum med tillhörande förrum, ej de tekniska och administrativa utrymmena. Beslutet innebär också att inventarier av kulturhistoriskt värde åtnjuter skydd enligt 6-10§§. I Göteborgs stift belades då två objekt med tillståndsplikt:

Göteborgs och Bohus län

S:t Olofs kapellkrematorium, 1951, Gunnar Asplund (Sven Ivar Lind)

”Uppfört i huvudsak efter Asplunds ritningar. Slutna anläggning med tegelfasader, väl anpassad till omgivande terräng. Kapellet visar en senare utvecklingslinje hos Asplund än Skogskrematoriet i Stockholm, med tilltagande anknytning till traditionella former. Glasmålningar av Uno Lindberg.”

Kvastekulla griftegård 1959 begravningskapell 1963, Partille, Bengt Lundsten & Per-Mauritz Ålander

”Högt belägen landskapskyrkogård i en dalgång, med ett vattendrag i mitten och väl anpassad till topografien. Särpräglad, högst gravkapell med spetsigt, fenliknande tak och välbevarad 1960-talskaraktär.”

Under 2000-2002 gjordes det tredje och senaste urvalet och då tillkom ett objekt i Göteborgs stift (2001-10-22):⁷³

Hallands län

S:t Jörgens kapellkrematorium, Varberg, 1969, Jörgen Ehn

”Kapellkrematoriet är en god representant för 1960-talets arkitektur med hög arkitektonisk kvalitet. Dess rena formspråk och vackra ljusföreläggning är kongenialt med byggnadens ändamål. Betong och marmor har bearbetats och kombinerats på ett konstnärligt och hantverksmässigt innovativt sätt både i exteriör och interiör.”

I ord & bild – Göteborgs stift

Här följer en översikt av dessa 13 moderna skyddade kyrkomiljöer. Enkelt uttryckt är det nio kyrkor, två krematoriekapell, ett begravningskapell och en griftegård. Efter presentationen följer en vidgad sammanställning och analys av vad som har skyddats i landet och i Göteborgs stift.

Kyrkobyggnaderna presenteras med fotografier, namn, år för färdigställandet, arkitekt och i vilken del av stiftet byggnaden är belägen i enligt ovan, samt några inledande kortfattade karakteristika för objektet.

⁷¹ *Bergsjöns kyrka*, s. 26.

⁷² Riksantikvarieämbetet 1996-06-14, varifrån all information om följande beslut hämtats.

⁷³ Riksantikvarieämbetet 2002, s. 11.

Foto: Staffan Westergren. Göteborgs stadsmuseum.

JOHANNEBERGSKYRKAN - 1940 - Sigfrid Ericson

Göteborg

Regionalt känd arkitekt, genomgestaltad, höga arkitektoniska värden, traditionellt i ny form, tidig vidbyggd samlingsal.

Stor regional arkitekt som ritat 13 kyrkor i Göteborgs stift, ett av de sista verken.

Har ritat två skyddade moderna kyrkor i Göteborgs stift.

Fritt läge i samklang med omgivande funkisbebyggelse med bostäder, område av riksintresse för kulturmiljövården.

Stadsdelskyrka vars arkitektur visar på övergången från traditionella långhuskyrkor mot en friare gestaltning. Den uppvisar drag av funktionalism såväl som tjugotalsklassicism, ett fåtal material och geometriska former. Gult fasadtegel, röda tegelväggar invändigt. Sidoställt kampanilartat torn med betongstomme.

Katedralliknande kyrkorum med rymd och ljus, högt sittande fönster. Bänkar. Halvcirkelformad trappa till altaret, utrymme bakom detta i absiden. Kraftfullt gestaltad korinredning med stor altarpuppasats i brons av John Lundqvist. Märkvärdig kyrkorådsbänk med kolonnuret tak. Exklusiva material som kolmårdsmarmor och alm, armatur från Orrefors glasbruk.

Tidigt exempel på vidbyggda församlingslokaler med harmoniserande arkitektur i suterräng, sakristia och vaktmästarbostad samt församlingsexpedition från 1960.

Samlingsal vidbyggd kyrkorummet, dörr till kyrkorummet t.h. Bakom draperiet finns ingen egentlig vägg, endast en gobeläng över kyrkorådsbänken.

Foto: Maria Mellgren 2003, Regionmuseet Västra Götaland.

KINNARUMMA KYRKA - 1940 - Sigfrid Ericson

Ålvsborg

Regionalt känd arkitekt, traditionell i alla avseenden, brytningstid, väl avvägda proportioner.

Stor regional arkitekt som ritat 13 kyrkor i Göteborgs stift, ett av de sista verken.

Har ritat två skyddade moderna kyrkor i Göteborgs stift.

Landsortskyrka på kyrkogård, ersatte en föregångare från 1907, riven 1942.

Mycket traditionell utformning som helhet; plan, material, proportioner, inredning. Torntaket har anstrykningar av rokokons formspråk. Inredningen ritades av arkitekten. Öppna bänkkvarter.

Putsad stenstomme in- och utvändigt, skiffertak, gavel torn med vapenhus, långhus, kor, sidobyggd sakristia.

Konstnärlig utsmyckning av Gunnar Torhamn och Joël Mila som 1973 målade tre fält på läktarbröstningen.

Läktarunderbyggnader tillkom 1985 och ny orgel byggs 2011.

Helt ny orgel på plats vid besöket.

Elegant proppskåp i sakristian.

SANKT OLOFS KAPELL - 1951 - Gunnar Asplund

(Sven Ivar Lind färdigställde kapellet och ritade det 1957 adderade Sankt Sigfrids kapell)

Göteborg

Internationellt känd arkitekt, i miljön integrerad men säregen arkitektur, gedigna material, glaskonst.

Internationellt känd arkitekt som bl.a. ritade Skogskyrkogården i Stockholm 1915.

Har ritat tre skyddade moderna kapellkrematorier i Sverige, varav två i samarbete med Lind (som har ritat ytterligare tre skyddade moderna kyrkoanläggningar; kapellkrematorium, begravningskapell och kyrkogård).

Begravningskapell och f.d. krematorium (nedlagt 1996 efter en brand) beläget på Kvibergs kyrkogård invigd 1935 och projekterad av Asplund.

Kapellet vilsamt placerat vid foten av en bergknalle, karaktärsfull arkitektur om än en liten skala. Ur det homogena naturstenkomplexet med plan takfot markeras S:t Olofs kapell med ett högt uppskjutande sadeltak belagt med kopparplåt. Åt tillfartsvägen ett särpräglat fönsterparti med 16 små och ett centralt större fönster med avfasade hörn, omfattning i ljusare slåthuggen sten. Vid samma fasad finns en svängd trappa upp till kapellets sidoutrymmen. Huvudentrén artikuleras av kolonnförsedd utskjutande, kraftigt takparti.

Invändigt skapas i kapellet ett rum i rummet av sidogångar runt kolonner som tycks bära upp det höga innertaket. Korväggens bredd upptas av det egenartade fönsterpartiet med glasmosaik, "Människans väg" av Uno Lindberg.

I Sankt Sigfrid pryds altarpålsarna av ett verk i trä och textil symboliserande treenigheten av de tre konstnärerna Rastis Vilim, Carl Ackers och Elsa Agélii.

Sankt Olof gjordes mindre vid en ombyggnad 1985 och hela anläggningen fick renoveras efter branden 1996. Sankt Olof avsakraliserades 2010.

Byggnadens kolonnförsedda entré.

Sankt Sigfrids kapell.

HÄRLANDA KYRKA - 1958 - Peter Celsing

Göteborg

Internationellt känd arkitekt, höga arkitektoniska värden, internationellt känd arkitekt, föregångare till senare "tegelbunkrar", homogen anläggning med fristående byggnader, genomgestaltad.

Internationellt känd arkitekt och professor vid Kungliga tekniska högskolan i Stockholm.

Har ritat sju skyddade moderna kyrkobyggnader i Sverige.

Internationellt uppmärksammas stadsdelskyrka.

Fri placering i parkliknande slänt utan tydlig integrering med omgivande bebyggelse av villor, lamellhus och Munkebäcks torg. Kringgårdad av vägar. Allé från landeriet Stora Härlanda, tidigare beläget på platsen, ingår i anläggningen och ruinen av en medeltida kyrka finns i närheten.

Stram, skulptural självständig arkitektur. Tre fristående byggnader med rödbruna tegelfasader på avstånd från varann formande en upplöst gård; kyrkorum med församlingslokaler i suterräng, klockstapel och expeditionsbyggnad i suterräng.

Kyrkan har en sluten karaktär med tydlig asymmetri i plan, fasadöppningar och takfall. Subtila arkitektoniska detaljer. Kyrkorummet karaktäriseras av nyskapande som söker sin förankring i den kyrkliga traditionen. Dunkelt kyrkorum med plant innertak (tegel på träribbor) och ett sidoskepp vars stora fönster blockeras av ett brett väggparti mellan skeppen, trågallerförsedda fönster på kortsidorna. Omarkerat kor men altaret placerat på en upphöjning. Dopfunten placerad i höjd med nämnda väggparti, mönstrat klinkergolv. Inredningen, även stolarna, ritad av arkitekten liksom det stora ekkorset över altaret från 1974. Altartavla av trä, en triptyk av bildhuggare Ivar Lindekrantz. Solida material som tegel, ek, betong, sten. Vidbyggd sakristia som liksom kyrkans sidoentré har trappor ned till suterrängvåningens församlingslokaler.

Arkitektonisk lek via förkroppning av gaveln.
Något rivet? Något ofärdigt?

Fönster i en av samlingsalarna i suterrängvåningen

KVASTEKULLA GRIFTEGÅRD MED KAPELL - 1959/1963 - Bengt Lundsten, Per-Mauritz Ålander
Bohuslän (Partille)

Helhetsgestaltad anläggning med landskapsanpassning, expressiv europeisk modernism, formstark, innovativ materialbehandling, skicklig ljusförling, armatur av Aalto.

Finska arkitekter som 1954 vann utlyst Nordisk tävling med mottot "Bevara det vackra landskapsrummet och utnyttja dess naturvärden med så små ingrepp i naturen som möjligt." Lundsten var även professor vid Tekniska högskolan i Helsingfors.

Griftegården invigdes 1959 och begravningskapellet stod klart 1963. Hela den parkliknande anläggningen är skyddad för sin helhetsgestaltning och samspelet med landskapet, där Kåbäcken och dess dämme är framträdande element. Ligger avskilt på en höjd ovanför ett villaområde. Klockstapeln står i fonden av uppfarten ett stycke från kapellet. Byggnaderna är samkomponerade via en halvhög, lång mur av betong med överdel av trä. Muren leder besökaren mot kapellets entré, som delvis döljs bakom en mindre mur och växtlighet, liten förgård. Fler byggnader tillkom 2010 och kyrkogårdsexpeditionen finns i en äldre byggnad kallad Klockvillan från gården Kvastekulla.

Kapellet har expressiv och unik form där den höga takspetsen utgör ett landmärke. Exempel på europeisk modernism. Byggt i suterräng. Fasader av betong med fingraderat marmorkross med svarta mjukfogar, vita på klockstapeln. Kontrastverkan invändigt i ljusförhållanden och material: korets ljusschakt mot dunklare sal; mörkt blankt marmorgolv och vita blankpolerade betongväggskivor mot träpanel upptill, separerade av en smal fönsterkrans. Hängande ficklampsluk armatur av Alvar Aalto, "The Handgrenade Lamp" (1952).

Makalöst tystslutande stängningsanordning på dörrarna mellan entréhall och ceremonisal.

Klockstapeln, muren och kapellet.

Integrerad möbel i sakristian.

Foto: Maria Mellgren 2002, Regionmuseum Västra Götaland

DALSTORPS KYRKA - 1965 - Bent Jørgen Jørgensen

Älvsborg

En av få modernistiska landsortskyrkor, traditionell i nya material och ny teknik, medveten & konsekvent gestaltning, artikulerad exteriör.

Dansk arkitekt verksam i Växjö, uppmärksammad bl.a. för Scandic Hotell i Värnamo 1955.

Landsortskyrka på kyrkogård som ersatte brunnen föregångare, ett stycke utanför ortens centrum. Den samlade miljön kring kyrkan utgör ett äldre sockencentrum med medeltida förankring och är ett område av riksintresse för kulturmiljövården.

Kyrkan har traditionell plan med långhus, grunt kor, indraget gavel torn och vidbyggd sakristia, men modernt formspråk och gjuten betongstomme.

Exteriör med stark grafisk verkan; låga vitmålade tegelfasader och dominerande svarta skiffertak, svarta tornöppningar och mycket djupa fasadhöga fönsternischer. Gränsen mellan ute-inne är på modernistiskt vis flytande då golvytan fortsätter utanför de stora fönsterglasen, som är infattade direkt i stommen. Formspråket är genomgående tidstypiskt med okomplicerade funktionsbundna former. Kyrkan är uppförd med stor medvetenhet och konsekvens till form, färgsättning och materialval.

Invändigt dunkel där vita tegelmurar kontrasterar mot svart skiffergolv och tak av sandblästrad furu. Öppna bänkkvarter.

Altarutsmäckning i brons av Konstfackeleven Jörgen Martinsson.

Detalj av fönstrens diskreta infästning i stommen.

Detalj av liten vattenutkastare på korets hörn.

GULDHEDSKYRKAN - 1966 - Helge Zimdal

Göteborg

Nationellt känd arkitekt, asketisk modernism, sparsmakat dunkelt kyrkorum i tegel, vikväggar och överljus, småkyrka.

Nationellt känd arkitekt, även professor vid Chalmers tekniska högskola. Bland Zimdals verk finns många skolor och svenska ambassaden i Brasília (1975).

Distriktskyrka i Annedals församling, bidrag från Göteborgs småkyrkorörelse. Föregångare från 1951 står kvar nedanför berget, numera *Kristi Uppståndelses estniskt ortodoxa kyrka*.

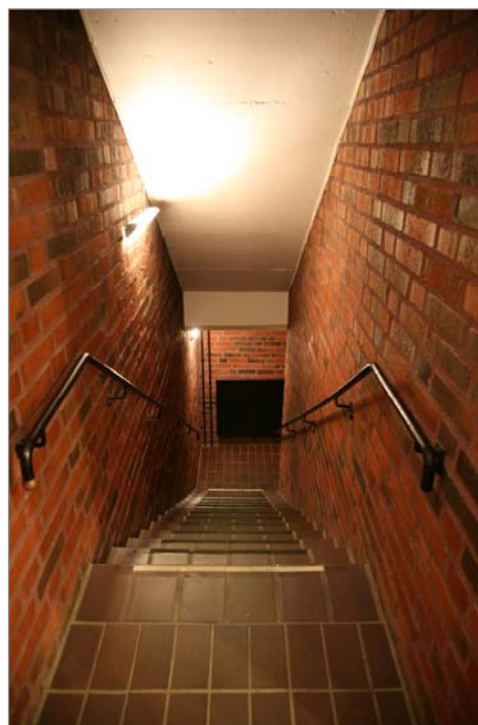
Friliggande på bergsplatå mellan nationalromantiska Landala egnahemsområde, höga punkthus och det för tidigt 1950-tal tidstypiskt utformade Dr Fries torg, vid starkt trafikerad genomfartsled.

Kyrkobyggnaden har asketisk, stram arkitektur och är efter tillbyggnader av församlingshem 1976 och glasgång 2002 ett stort komplex byggt i suterräng. Arkitekturen är underordnad i förhållande till sin mer formstarka omgivning. Trots en grund korsförsedd korutbyggnad med avvikande röd granitklädsel, mot i övrigt vita spritputsade fasader, avslöjar främst klocktornet framför entrén byggnadens funktion. Kontrastverkan med mörkbrun träspånsklädsel på tornet. Byggnaden har förskjutet sadeltak där ena takfallet täcker kyrkorummet och det andra församlingssalen, invändigt åtskilda av flera öppningar med vikkörrar av trä. Rummen harmonierar med mörkröda tegelväggar i violetta fogar, grått kalkstengolv och mässingsarmatur specialritad för kyrkan. Kyrkorummet har ensidigt ljusinsläpp ovanifrån med smal fönsterrad längs taket över den högre vikkörrsväggen. På motsatt vägg finns ett mindre fönster baktill och ett större i koret.

Korabsiden, där altaret står, har rött kalkstengolv och kontrasterar kraftigt mot dunklet genom dolda sidoljus och vitlammad vägg. Väggarna har enkla dekorer i form av mönstermurningar på ena väggen, ljushållare och takbjälksanfanger. Varje gata i Guldheden skänkte bidrag till sin egen bänk så bänkarna har namn efter stadsdelens gator.

Senare tillbyggt församlingshem t.v. och glasad passage.

En av många trappor som förbinder våningarna.

Foto: Ann-Charlott Strandberg 2002, Kulturmiljö Halland.

SANKT JÖRGENS KAPELL - 1969 - Jörgen Ehn

Halland

Arkitektoniska värden, innovativ materialbehandling, välintegrerad i miljön, omsorgsfullt utformad närmiljö.

S:t Jörgens begravningsplats ligger på sluttningen av Håstenberget i nordöstra utkanten av centrala Varberg. Från de östra delarna ges en vidsträckt utsikt över Varberg mot Getterön och havet. Den äldsta delen av kyrkogården invigdes år 1885 och efter flera utvidgningar är det idag en kuperad parkkyrkogård med blandskog.

Kapellkrematoriet är tidsenligt fritt placerat, väl integrerat i miljön med asymmetrisk planform, uppfört av betong i 1½ plan i suterräng med plana tak, släta marmorfasader på det något högre kapellet och troligen en unik fasadtyp på omgivande byggnadsvolymer med vertikala ribbor av grovhuggna travertinstavar i ljus betong.

Från en rutindelad röd asfalterad yta leder en trappa upp till kapellets entrégård med pelarburet skärmtak i vinkel över en gatstensbelagd yta. Taket når över en lägre länga i vinkel mot kapellet med väntrum m.m. Kolonnaden famnar liten gräsmatta som slutar vid en smal damm längs kapellets fasad. Horisontaliteten bryts av klockstapeln i betong och marmor, vid nedre gårdens ena sida, kapellets bastanta uppskjutande korabsid samt stora fönsterpartier indelade i höga slitsar.

Stramt, modernistiskt formspråk med slutna fasader. Ceremonisalen förses emellertid rikligt med ljus från de stora fönstren på ömse sidor om korabsiden, som särskilt lysas upp av den rundade ljustrumman med takfönster. Absidväggarna täcks av smala träribbor med illusorisk effekt.

Prismor bryter sikten i sittande ögonhöjd, dammen nedanför speglar himlen. Vinklade bänkkvarter svarar mot absidens välvning. Ovalt altare av slipad travertin. Tidstypiskt sparsmakad inredning av gedigna material; kalksten, röd furu, vit marmor. Träboasering i tak och på delar av väggarna skapar värme i rummet.

Ovalt altare i halvrund absid med takfönster.

Kapellkrematoriet sett från parkeringen till S:t Jörgens kyrkogård.

Foto: Jenny Torle 2002, Kulturmiljö Halland.

MARTIN LUTHER - 1970 - Bertil Engstrand, Hans Speek

Nationellt unik, stålplåtfasad och böljande tak, säregen asymmetri, höga arkitektoniska värden, okonventionella material, konsekvent formgivning, helhetsgestaltning.

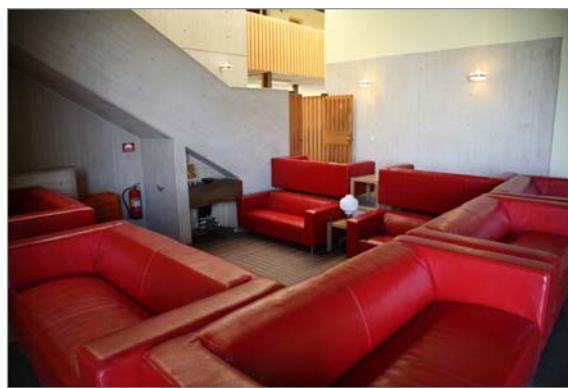
Skandinaviens första stålplåtskyrka (mässing i tävlingsförslaget). Stockholmsarkitekter som 1966 vann utlyst arkitektävling med sitt motto *"Slutstycke"*, namngivet utifrån att kyrkans plan såg ut som ett sådant (del i handeldvapen).

Nationellt unik stadsdelskyrka införlivad i ett långsträckt komplex med församlings- och expeditionslokaler, delvis i två våningar, och klockstapel under samma tak. Småkyrkan från 1958 på platsen integrerad för ungdomslokaler i den nya anläggningen; prästgården intill fick tegelfasad, idag förskola. Mellan byggnaderna en gård kallad Rosengården med liten rund damm intill fönstret i församlingshemmets entréhall.

Trots ansevärd storlek, asymmetrisk gestalt och total särart med böljande tak dominerar kyrkan ändå inte omgivande bostadsbebyggelse och park, som snarare återspeglas i dess blanka yttre.

Modernistiskt treskeppigt, asymmetriskt hallartat kyrkorum klätt i rostande corténstål, vitbetong och ölandskalksten, utformad med inspiration från enkelheten i den fornkristna kulturen. Dunkel med klerestorielika smala fönsterband längs taket på ena långsidan, inramade fasadpartier på andra sidansom senare försetts med glaskonst av bl.a. Erik Olsson från Halmstadgruppen 1988. Klädda stolar, fristående altare. Sakristia och förråd i invändiga, fristående slutna betongrum, "palestinahus"; på sakristians tak musikläktare och vilrum. Dopplats i ett mindre sidokapellet och baktill "Rosenkapellet".

Utmärkande för byggnadens övriga utrymmen är ljus, siktlinjer, spännande rumsflöden, dörrpartier utkragande från fasadliv i ohyvlat och räfflat trä. Nedanför en trappa belyst av välvt takfönster finns "Lejongropen", en nedsänkt mötesplats framför öppen spis, ursprungligen möblerat med italienska röda galonsoffor ("Throw-away" designad av Willie Landels 1965, Zanotta), idag utbytta mot snarlika i läder från IKEA.

T.v.v: Fönsternära damm i ett hörn av Rosengården, f.d. prästgården i bakgrunden.

T.v: Lejongropen.

BRUNNSBO KYRKA - 1972 - Rolf Bergh

Göteborg

Nationellt känd arkitekt, ovanlig stjärnform, centralkyrkoplan, genomgående tidstypiska enkla material, småkyrka, liturgisk förnyelse

Arkitekten har ritat sex skyddade moderna kyrkor och hela 56 kyrkobyggnader i landet. (Utvecklade en monteringsfärdig kyrka 1966, kallad studiokyrka eller Törebodakyrka, varav Resarö kapell från 1968 är skyddad.)

Distriktskyrka i Backa församling belägen på Brunnsbo torg intill en knutpunkt för kollektivtrafik och omgiven av samtida skivhus, lamellhus och torghall.

Föregicks av vandringskyrka vars klockstapel står kvar. Bekostad och fortfarande ägd av Göteborgs småkyrkostiftelse.

Kyrkobyggnaden avviker helt från omgivningen till form och material. Kyrkorummet särskiljer sig med ovanlig åttakantig stjärnform, åstadkommen i plan genom två korsande kvadrater, och markant högt tälttak (variant på Studiokyrkan). Tidstypisk prefabricerad fasad av betongelement med frilagd ballast av marmorkross, svart korrugerad taketernit taket. Vidbyggda längor med avvikande karaktär; barackliknande med flacka sadeltak, den ursprungliga med likadant fasadmaterial men den tillbyggd 1985 har blåmålad lockpanel. Samtliga delar har ett våningsplan. Centralkyrkoplan med dopfont i mitten, limträbalkar och innertak av kryssfanér, fönsterband längs takfoten med en svit glasmålningar runtom av Ralph Bergholtz och Randi Fischer, föreställande skapelsen, inkarnationen och frälsningen. Bergholtz har även designat den gråmelerade marmorklädda dopfunten och den däröver svävande, duvformade tennljuskronan. Vinklade furubänkar i halvcirkel. Korinredningen ritad av arkitekten.

2010 genomfördes en stor ombyggnad av kringlokalerna då de båda längorna byggdes samman med ett glastak. I kyrkorummet bytte då koret plats.

HJÄLLBO - 1973 - John Snis

Göteborg

Återhållsamt klosterligt formspråk, gårdsytor, spel mellan inne-ute samt ljus-mörker, detaljomsorg, rustika materialval

Lokalt verksamt arkitektkontor som ritat bl.a. Tynnereds kyrka, bostadsområden och församlingshem.

Stadsdelskyrka integrerad med Hjällbo centrums stråk. Trots självständig och särpräglad arkitektur är kyrkan i jämvikt med omgivande bebyggelse av bostäder, skola och torg.

Asymmetriskt komplex i homogen dräkt av rödbrunt tegel, suterrängvåning av betong. Kyrkorummets mittskepp avtecknar sig tydligt med högre rektangulär form. Modernistiskt klossiga byggnadsvolymer fram till, där klocktornet modest höjer sig över kyrkans entré. Församlingslokalerna baktill har böljande taksiluett.

Mellan expeditionsflygeln och huvudkomplexet en stram, smal gård med öppningar i båda ändar.

Treskeppigt kyrkorum av brunt tegel, betong, metall och klinker. Återhållsamt formspråk med stor detaljomsorg. Plant tak i mittskeppet och välvda i de grunda sidoskeppen (aluminiumpanel). Övrigt ljus interiör, stort fönsterparti mot en atriumgård, sidoljus från fönsterrad vid taket i motsatt sidoskepp samt ljusinfall ovanifrån i mittskeppet på altartriptyken av Hjalmar Ekberg. Omarkerat kor och sidokapell fram till i vänstra sidoskeppet. Furubänkar.

Torben Samuelsson har ritat de flesta av kyrkans inredningsdetaljer och var ansvarig, handläggande arkitekt vid uppförandet. Glasmosaiker av Joël Mila i sakristian.

Stor lokalriktighet med tidstypiskt brett utbud, bl.a. fotolaboratorium, gymnastiklokal med bastu, flera samlingsrum med öppna spisar, pentryn, kontor och bönerum vilka har blått klinkergolv. Slutna och inåtvänd klosterlikkaraktär med passager, korridorer och rum som avlöser varandra. Eternitlameller i taken.

Samlingslokal med öppen spis.

Gård mellan de två byggnaderna i anläggningen.

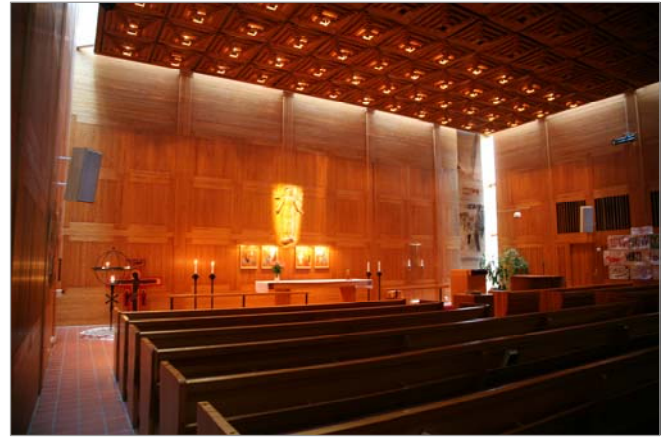

Foto: Staffan Westergren 2006, Göteborgs stadsmuseum

BERGSJÖNS KYRKA - 1974 - Bo Cederlöf

Göteborg

Homogen byggnadskropp, ovanlig fasad betong/trä, interiör helt i trä med unik innertaks konstruktion

Göteborgsbaserad arkitekt som ritade stora delar av Rymdtorgets bebyggelse.

Stadsdelskyrka integrerad med Rymdtorgets centrumstråk som trots ett säreget expressivt yttre genom sin lilla skala underordnar sig övrig centrumbebyggelse med kraftfulla punkthus.

Föregicks av vandringskyrka vid torget.

Kyrkobyggnaden är ett homogent rektangulärt komplex i två våningar (samt källare) med plant tak, där kyrkorummet inte är markerat i exteriören. Betongstomme. Fasaden har upptill röda träjalusier rytmiserade av slanka betongpilastrar, nedtill utkragande glaspartier åt stråket. Lek med konvexa-konkava former, bl.a. välvd takfot och strax därunder rundat indragning av betongpilastern, utskjutande trummor längs källarfasaden där även halvcirkelformade fönster sitter i marknivå.

Klockstapel står vid muren som leder till församlingslokalernas entré, kyrkorummet har även entréhall vid stråket.

Kubiskt kyrkorum karaktäriserat av helt träboaserade väggar och tak, vilket ger en ombonad känsla. Mycket ovanligt nedsänkt kassettak med integrerad belysning och spalter runt om som förmedlar ljuset från dolt takfönster. Endast ett smalt fönster finns vid sidan av koret i full höjd. Väggspanelen bildar plant rutnät med stiliserade pilastrar som illusoriskt bär takbjälkarna av betong. Omarkerat kor med dopplatsen anordnad centralt ett stycke in i bänkkvarteren, som formar en diagonal altargång. Klinkergolv. Kyrkorummet medvetet gestaltat, präglad av enkelhet och enhetlighet. Huvuddelen av den fasta inredningen ritades av C. E. Ekström vid Bo Cederlöf arkitektkontor, tidstypiskt tillverkad i furu med enstaka accenter i svart järn. Något ändrad placering. Ursprunglig takhög vävnad i ljust transparent blandmaterial av konstnärinnan Gerd Ekdahl avskärmar ljuset från korväggens fönster.

Arkitekten var scout och i trummorna finns ovala små rum som han benämnde "patrullrum".

Foto: Staffan Westergren 2006, Göteborgs stadsmuseum.

Centralt placerad dopfunt.

Second handbutik i f.d. entréhallen

I ord & siffror – Sverige och Göteborgs stift

Vad har vi då skyddat? Enkelt uttryckt är det nio kyrkor, två krematoriekapell, ett begravningskapell och en griftegård, sammanlagt 13 objekt. Satt i relation till hur de tillsammans med uppförda övriga moderna kyrkobyggnader per decennium fördelar sig geografiskt över stiftet ser det ut så här:

Moderna kyrkobyggnader	Älvsborg		Göteborg		Halland		Bohuslän		Summa	
	Totalt	Skyddat	Totalt	Skyddat	Totalt	Skyddat	Totalt	Skyddat	Totalt	Skyddat
1940-tal	2	K 1	1	K 1	1		1		5	2
1950-tal	2		6	K1, Kr 1	4		4	G 1	15	3
1960-tal	3	K 1	9	K 1	1	Kr 1	3	Bk 1	16	4
1970-tal	3		11	K 3	5	K 1	4		23	4
1980-tal	1		0		5		5		11	-
1990-tal	1		5		1		1		8	-
Summa	12	2	32	7	17	2	18	2	79	13
Procent av totala antalet moderna kyrkobyggnader	15 %		41 %		21 %		23 %		100 %	
Procent av de skyddade		17 %		58 %		17 %		8 %		100 %

K = Kyrka   Kr = Krematoriekapell   Bk = Begravningskapell   G = Griftegård

Då framträder det att i Bohuslänsdelen av stiftet är andelen skyddade moderna kyrkobyggnader i förhållande till det totala antalet inom området påfallande låg. Halland ligger också något lågt medan Göteborg istället har en högre andel skyddade i relation till sin totala andel; här finns cirka 2/5 av stiftets alla moderna kyrkobyggnader men närmare 3/5 av de skyddade. Troligen kan det förklaras med att det var i storstäderna som resurser till att anlita de mest prominenta arkitekterna fanns. Många av dem var redan engagerade i att utforma de nya stadsdelarna, ibland bebyggelsen i kyrkobyggnadens direkta närhet som i Bergsjön till exempel. Men hur kan det förklaras att endast en modern kyrkoanläggning blivit skyddad i Bohuslänsdelen, som därtill är belägen nästgårds Göteborg i Partille (Kvastekulla griftegård och kapell), trots att nästan 1/4 av stiftets moderna kyrkobyggnadsbestånd uppförts där? Meningen är inte att hävda att mängden särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse absolut ska korrespondera exakt med hur mycket som har byggts, utan att peka på en lucka i skildringen av Göteborgs stifts moderna kyrkobyggnadshistoria som det skyddade beståndet ger.

Vidare ser man att antalet skyddade objekt per decennium överlag korresponderar bra med det totala antalet under samma period. Däremot hör vi inte till de sju stift som tillsammans har skyddat nio objekt från 1980-talet, vilket framgår av nästa tabell. Man brukar säga att det bör gå ungefär en generation innan tillräcklig distans uppnåtts till det byggda för att kunna förstå deras kulturhistoriska värden, så det är lämpligt att ägna 1980-talets kyrkobyggnader extra uppmärksamhet nu.

Fördelningen över skyddade modern kyrkomiljöer i Sverige alla stift skildras i en tabell på nästa sida.

Stift	1940-tal	1950-tal	1960-tal	1970-tal	1980-tal	Summa
Luleå	K 5	K 5	K 7	K 5	K 1	23
Stockholm	Kr 1	K 4	K 6 Kr 1 G 1	K 5 Bk 1 G 1	K 1	21
Lund	Kr 2	K 3	K 4 Kr 1	K 3 Bk 1 G 1	K 2	17
Göteborg	K 2	K 1 Kr 1 G 1	K 2 Bk 1 Kr 1	K 4		13
Härnösand	K 1 Bk 1 G 1	K 2 Kr 1	K 5	K 1		12
Växjö	K 1 Kr 1 G 2		K 2	K 5		11
Karlstad	K 2 Kr 1 G 1	K 4	K 1	K 1	K 1	11
Uppsala		K 1	K 3 Kr 2 G 1	K 3	K 1	11
Strängnäs	K 1	K 1	K 3 Kr 1	K 4		10
Skara	Kr 1 G 2	K 2	Kr 1	K 1	K 1	8
Linköping		Kr 1	K 3	G 1	K 1 Kr 1	7
Västerås		K 1 Kr 1	K 3	K 2		7
Visby			K 1			1
Summa/procent	25 /16%	29 /19%	50 /33%	39 /26%	9 /6%	152/ 100%

Fördelning mellan landets stift av KML-skyddade kyrkomiljöer tillkomna efter 1939.

En sammanställning av respektive kyrkobyggnadstyp per decennium:

Kyrkobyggnadstyp	1940-tal	1950-tal	1960-tal	1970-tal	1980-tal	Summa
Kyrka	12	24	40	34	8	118
Kapellkrematorium	6	4	7	-	1	18
Begravningskapell	1	-	1	2	-	4
Griftegård	6	1	2	3	-	12

Vi ser att i topp ligger landets två yngsta stift, Luleå (23 st) och Stockholm (21 st) och samtidigt det till ytan största (ca 1/3 av Sveriges yta⁷⁴) respektive minsta. I Luleå stift har befolkningen under dess drygt hundraåriga existens visserligen ökat till ungefär det dubbla, 500 000 personer, men i Stockholms stift är de omkring fyra gånger fler. Satt i relation till stiftens totala antal skyddade kyrkobyggnader (se nästa tabell) utgör de moderna en mycket hög andel i dessa stift. Av Luleå stifts 127 kyrkor är hela 94 tillkomna mellan 1950-1991.⁷⁵ Det finns således en förklaring till Luleås topplacering i tabellen ovan. De äldre och kyrkrikare stiftet (samt Visby stift) har naturligt nog motsatta proportioner mellan moderna respektive äldre kyrkor.

Jämfört med övriga stift är de skyddade moderna kyrkobyggnaderna i Luleå mycket jämnt spridda över decennierna. I landet som helhet ser vi att finns flest skyddade kyrkobyggnader från 1960- och 1970-talen då miljonprogrammets samhällsutbyggnad pågick, även återspeglat i Göteborgs stift.

⁷⁴ Enligt Luleå stifts hemsida 2011-05-02.

⁷⁵ Nyström, s. 27.

Karlstads samt Skara stift avviker genom att ha merparten av sina skyddade moderna kyrkobyggnader från 1940- och 50-talen; Härnösands stift har lika många objekt på respektive sida om 1960. Landet har inga begravningskapell från 1950-talet skyddade, från 1970-talet finns ingen representant för hur kapellkrematorier då byggdes och än så länge finns varken något begravningskapell eller någon griftegård från 1980-talet med tillståndsplikt (ingen kartläggning har här gjorts över tillgången i respektive kategori).

Det totala antalet skyddade kyrkor (2009) i respektive stift:⁷⁶

Stift	Skyddade kyrkor totalt
Lund	479
Skara	366
Göteborg	323
Växjö	283
Uppsala	254
Linköping	233
Härnösand	183
Strängnäs	173
Västerås	157
Karlstad	152
Luleå	127
Stockholm	107
Visby	94
Summa	2 931

Tilläggsas kan att det totala antalet kyrkor i bruk ägda av Svenska kyrkan var 3 338 i december 2009.⁷⁷ Således bör det finnas omkring 400 moderna kyrkor i bruk ägda av Svenska kyrkan utan särskilt skydd enligt KML.

Arkitekterna

Under efterkrigstiden var det inte längre de likartat skolade arkitekterna kopplade till statliga verk som ritade kyrkorna. Såväl nationellt välrenommerade arkitekter som mer lokala förmågor, även fastighetsingenjörer och stadsarkitekter finns representerade i landets flora av moderna kyrkobyggnader. Folkhemsbyggets grannskapstänkande och ABC-städer (Arbete-Bostad-Centrum) sammanföll med småkyrkorörelsens ambitioner att integrera kyrkorna i de nya bostadsområdena och något av arkitektkontoren som ritade en ny stadsdel fick även uppdrag att rita en kyrka. I takt med ett allt mer standardiserat bostadsbyggande gav gestaltandet av kyrkorna också arkitekterna mer svängrum för sin kreativitet. Arkitekttävlingar utlystes ofta och till stor del var det samma krets av arkitekter som deltog i tävlingarna och därmed kyrkobyggen över hela landet.⁷⁸ Särskilda lokala särdrag kan därför sällan skönjas i den moderna kyrkobyggnadsfloran, även om många församlingars ekonomi inte förslog till att anlita de mest framstående arkitekterna. Många ritade bara en eller ett par kyrkor.

Ett par förgrundsgestalter inom den moderna strama tegelarkitekturen var den internationellt uppmärksammade Sigurd Lewerentz, som bland annat ritade Skogskyrkogården med Gunnar Asplund och dess Uppståndelsens kapell (1926), och senare Peter Celsing som ritade Härlanda kyrka (1958). Tre av Lewerentz moderna kyrkobyggnader har skyddats av KML. Celsing är den som hittills har fått flest moderna kyrkobyggnader skyddade i landet, nämligen sju stycken. Därefter kommer Rolf Bergh

⁷⁶ Svenska kyrkan 2010, s. 37 tabell 1.5. Med ”kyrka” avses även invigda kapell, men det är oklart om även alla begravnings- och krematoriekapell ingår. Se vidare resonemang kring detta i källan.

⁷⁷ Svenska kyrkan 2010, s. 10. Ett invigt kyrkorum kan finnas i en byggnad som inte ägs av Svenska kyrkan, som exempelvis stiftelseägda kyrkor och hyrda kyrkolokaler.

⁷⁸ Nyström, s. 26.

som fått sex av sina kyrkor skyddade. Bergh var aktiv inom Sigtunastiftelsen, som var ett livligt forum för kyrkobyggandet under 1950-60-talen, och han ritade 56 kyrkor i Sverige åren 1948-1990⁷⁹, varav Brunnsbokyran 1972 i Göteborgs stift (skyddad) och 1992 även Grevegårdskyrkan. Han utvecklade 1966 Stockholmsvarianten av demonterbar kyrka kallad ”studiokyrka”.⁸⁰

Göteborgsarkitekten Torsten Hansson och Carl-Anders Hernek från Uddevalla har ritat flest kyrkor i Göteborgs stift, fem var. Dock är Torsten Hansson representerad på fler platser eftersom han är mannen bakom landets första vandringskyrka och prototyperna i Länsmansgården och Hammarkullen för serietillverkning av permanenta kyrkor. Han hade dessförinnan varit verksam på HSB:s Riksförbunds arkitektkontor i Göteborg.⁸¹ Hansson presenterade sin demonterbara vandringskyrka 1965, ett år före Rolf Bergh. Hanssons första kyrka i Göteborgs stift var Toleredskyrkan 1962 och senare följde Kaveröskyrkan 1969, prototyperna nämnda ovan 1972 och Pater Nosterkyrkan 1973, alla i Göteborg. Hernek grundade på 1950-talet arkitektfirman Hernek-Lindsten, som senare kompletterades med Mohlin (HLM Arkitekter) i Uddevalla och var regionalt verksam.⁸² De ritade bland annat två bankbyggnader och Hernek står som arkitekt till Blåsutkyrkan och Otterbäckens småkyrka, båda i Skara stift. Här har han ritat Vrångö kyrka 1961 samt i Bohuslän Bleketkyrkan 1963, Bäve kyrka 1973, Kastalakyran 1979, Sommarhemskyrkan 1984 och HLM Arkitekter Kristinedalskyrkan 1971.

Arne Nygårds arkitektkontor står bakom sex av stiftets kyrkor i Halland och Bohuslän. Arkitekt Kjell Malmqvist har ritat två av dem och han står tillsammans med Nygård för ritningarna till två andra. Nygård arbetade hos arkitekterna Sven Brolid och Jan Wallinder fram till 1953 då han öppnade eget kontor tillsammans med danska arkitekten Poul Hultberg, men från 1960 i egen regi. Nygårds arkitektkontor ritade flera stora bostadsområden runt om i Göteborgs förorter från Norra Biskopsgården 1959 till Gårdsten 1971, även Lundby centrum 1964.⁸³ När luften gick ur bostadsbyggandet fortsatte de att rita kyrkor; Stensjökyrkan 1973 (Malmqvist), Dalabergskyrkan 1981 (båda), Kullavikskyrkan 1984, Nols kyrka 1987 (Malmqvist) och Apelvikhöjds kyrka 1989 (båda).

Johannes Olivegren var en välrenommerad arkitekt som ritade fyra kyrkor i Göteborgs stift. Han ligger på tredje plats när det gäller antal skyddade kyrkor i hela landet, med fem kyrkor fördelat på fyra andra stift. Olivegren startade sitt eget kontor i Göteborg 1954 och utvecklade en egen djärv stil med brutalistiska drag där han gärna exponerade strukturerna av betong och tegel.⁸⁴ Hans byggnads-konstruktion och materialsammansättning för Södra Biskopsgårdens kyrka var för tiden så avancerade att Byggnadsnämnden ansåg utformningen så pass komplicerad att de framförde en rad invändningar och reservationer i samband med bygglovshandlingen. Bygglovsärendet kunde därför avgöras först i högre instans.⁸⁵ Dessförinnan hade Olivegren ritade Björkekärrs kyrka 1958 i Göteborg, samt de halländska kyrkorna Kärlekens kyrka 1958 och S:t Lars kyrka 1955. Han verkade också som kyrko-renoveringsarkitekt och i Okome kyrka från 1891 i Halland finns en högt värderad, väl sammanhållen invändig inredning ritad 1957, byggd 1961-62. Hans mest kända verk nationellt är förmodligen Uppenbarelsekyrkan i Hägersten 1961, som är en av fem skyddade kyrkor ritade av Olivegren.

Andra arkitekter som deltog i utbyggnaden av Göteborg efter kriget och som också ritat kyrkobyggnader är Helge Zimdahl (Guldhedskyrkan 1966), John Snis (Hjällbo kyrka 1973), Sidney White/White arkitekter (Lövgårdets kyrka 1973), Bo Cederlöf (Bergsjöns kyrka 1974) och Sven Brolid (S:t Markus och S:t Lukas krematoriekapell 1966).

De kvinnliga kyrkoarkitekterna är överhuvudtaget inte många och i Göteborgs stift är de fem till antalet, varav tre på 1990-talet. Först ut var Lise Höström tillsammans med maken Hugo när de ritade Vallås kyrka 1975. Enda kyrkan som har enbart en kvinnlig arkitekt är Stenkullens kyrka från 1990

⁷⁹ Gullbrandsson, s. 95.

⁸⁰ Wennäs, s. 371.

⁸¹ Maria Mellgren 2004 *Tvättstugan...*, s. 19.

⁸² Maria Mellgren 2004 *Kiosken...*, s. 9.

⁸³ Internet Visual arkiv, arkivdatabas för ritningar på nätet 2011-05-13.

⁸⁴ Internet Wikipedia Johannes Olivegren 2011-05-13.

⁸⁵ Internet Bebyggelseregistret, Biskopsgårdens kyrka.

som Lerumsarkitekten Margareta Rydbo ritade. Arkitektparet Stig Henrik och Lena Luckey Lundgren (SHL-arkitekter) ritade Asperö kyrka 1990. Två kvinnor deltog i gestaltningen av Lundby nya kyrka som 1996 ritades av Margareta Diedrichs och Eva Grane på FFNS arkitektkontor tillsammans med Akke Zimdal.

De arkitekter som har fått kyrkobyggnader skyddade i Göteborgs stift är:

Sigfrid Ericson (Kinnarumma kyrka, Johannebergskyrkan)
 Gunnar Asplund (S:t Olofs kapell)
 Peter Celsing (Härlanda)
 Bengt Lundsten, Per-Mauritz Ålander (Kvastekulla griftegård och kapell)
 Bent Jörgen Jörgensen (Dalstorps kyrka)
 Helge Zimdal (Guldhedskyrkan)
 Jörgen Ehn (S:t Jörgens kapell)
 Bertil Engstrand, Hans Speek (Martin Luthers kyrka)
 Rolf Bergh (Brunnsbokkyrkan)
 John Snis (Hjällbo kyrka)
 Bo Cederlöf (Bergsjöns kyrka)

För en komplett lista över arkitekterna bakom de moderna kyrkorna se Bilaga 4.

Intervjuerna

Som en del av underlaget inför att eventuellt föreslå särskilt skydd enligt kulturminneslagen (KML) för ytterligare kyrkobyggnader i Göteborgs stift, var det viktigt att besöka objekten som redan är skyddade. Dels för att på plats få en uppfattning om de kvaliteter som har legat till grund för bedömningen att den är ”märklig” genom sitt höga kulturhistoriska värde, dels för att intervjua dem som arbetar i skyddade kyrkobyggnader bland annat om vad de ser för värden och hur man ser på skyddet. Det finns någon luddig föreställning som uttrycks i olika sammanhang om att skyddandet av kyrkobyggnader skulle lägga en hämsko på församlingsarbetet, att man inte kan ”göra som man vill”, att det är något att akta sig för – då blir det ”museum”. Därför var det viktigt att låta de som vet komma till tals. I relation till detta ombads de också formulera vad de själva anser är värdefullt med sin kyrkobyggnad, ur en bred aspekt. Sedan en tid pågår en diskussion kring om, och i så fall hur, man kan bredda den kulturhistoriska värderingen till att innefatta brukares och andras syn på vad som är värdefullt, och som ett led i detta ville jag få med även denna aspekt.⁸⁶ Informanterna fick dessutom formulera varför de tror att just deras kyrkobyggnad, av det dryga åttiotalet moderna kyrkor i stiftet, har fått det särskilda skyddet.⁸⁷

Frågorna till dem som arbetade i oskyddade kyrkobyggnader fick modifieras på några punkter, exempelvis så att de istället fick formulera vad de tror att ett eventuellt skydd *skulle* innebära för verksamheten. Jag ville också veta om några större förändringar hade skett på senare tid för att väga in det vid valet av att eventuellt skydda fler kyrkobyggnader.⁸⁸ Att känna till vilka planer man har framöver för kyrkobyggnaden var viktigt i samma syfte, då att föreslå skydd för en kyrkobyggnad som står inför att förlora sin funktion eller en kraftig omdaning inte är särskilt fruktbart. Det ger också en uppfattning om vilket förändringstryck det finns på de moderna kyrkobyggnaderna och avslöjar också sanningshalten i mångas antagande att man ”inte får göra något” med byggnader som skyddas av KML. Intervjusvaren redovisas i sammandrag utan referenser då det är *vad* som sägs som är intressant, inte av *vem*, och den samlade attityden framför

⁸⁶ Andersson/Löfgren, Lindblad, Johansson/Olofsson.

⁸⁷ Eftersom jag inte har lyckats få fram RAÄ:s motivering till annat än begravningskapellen/griftegården samt Bergsjöns kyrka finns inget ”facit” för övriga objekt.

⁸⁸ Genom kyrkobyggnadsinventeringen 2001-2007 har i regel åtgärder fram till kyrkans inventeringsdatum redan registrerats.

den enskilda.⁸⁹ 35 kyrkobyggnader besöktes och 39 personer deltog i intervjuerna, varav sju lämnade upplysningar till endast vissa frågor och övriga i sin helhet. För två fall (Dalstorp och Kvastekulla) har informationen uteblivit helt av olika skäl och beträffande de två oskyddade krematoriekapellen har endast somliga frågor ställts då verksamheten där är av mer given karaktär än i kyrkorna. Mestadels har kyrkoherdar och distriktspräster intervjuats vid besöken, men även diakoner, kantorer och krematorievaktmästare m.fl. har besvarat frågor (förteckning Bilaga 1). Citaten är nära nog ordagranna, men bandspelare användes inte vid intervjuerna.

Intervjusvar – skyddade⁹⁰

Uppfattning om varför kyrkan har skyddats?

Alla informanter var medvetna om att deras kyrkobyggnad har ett särskilt skydd enligt KML. Teorierna kring motivet till skyddet rörde sig i ungefär hälften av fallen om att arkitekturen är så egenartad och till en tredjedel att det hänger samman med byggnaden som tidsdokument ur någon aspekt. I några fall tror man att arkitektens höga status var avgörande. Någon uppger vikten av att den inte är förändrad och unik, en annan tror att kyrkans integrerade placering i centrumstråket var en viktig faktor. Materialkvaliteten nämns i ett fall. Allt är aspekter på olika delvärden kring den specifika arkitekturens egenskaper som vägs in när en byggnads kulturhistoriska värde formuleras. En teori föll i viss mån utanför detta då den handlade om att man förmodade att församlingen själva önskade att skydda kyrkan då flera föregångare hade förlorats och att man ville försäkra sig om få ha kvar sin nya kyrka. Det är mer en aspekt på upplevelsevärdet som handlar om kyrkans *kontinuitetsvärde*, att samma byggnad oavsett utformningen står kvar på samma plats; kyrkan har ett *identitetsvärde* för människorna i dess närhet, särskilt på landsbygden. Dess gestalt får ett *symbolvärde* för orten, där den om den är vida synlig även kan utgöra ett *landmärke* varifrån man orienterar sig i trakten. Om kyrkobyggnaden ersätts upprepade gånger blir det svårt att uppnå dessa värden.

Fördelar/nackdelar för verksamheten med byggnaden, respektive för gudstjänsten i kyrkorummet?

Fördelarna som nämns låter sig ganska enkelt föras samman. Närheten i kyrkorummet (Johanneberg undantagen såsom rymlig långhuskyrka, vilken upplevs som för stor för den begränsade församlingen) verkar vara det man uppskattar mest överlag. Gemenskapen blir mer påtaglig, särskilt där bänkarna är vinklade, och förrättningarna intimare. Det finns dock en gräns i storleken där en mindre skala kan vara en nackdel för dem som söker enskildhet. Altarets placering kan av prästen upplevas som alltför långt från församlingen, men då vissa kulturer betraktar altarområdet som så heligt kan det samtidigt vara en fördel framhöll en informant. Vid vissa tillfällen såsom skolavslutningar kunde också kyrkorummet ha svårt att räckas till. Fördelarna med att ha allt under ett tak med samlingshall i anslutning till kyrkorummet lyfts också fram. Att kyrkorummet är osmyckat och ”rent” nämns som en fördel då det inte låser rummet för ett visst brukande eller särskild tolkning. ”Lättanvänt” återkommer uttryckt på olika sätt i samtalen.

Några ser byggnadens speciella form som oerhört värdefull och hämtar gärna symbolik från denna i predikningar och drar paralleller till kyrkans roll i sin omgivning. Människors engagemang sedan småkyrkorörelsens dagar har alstrat en värme som fortfarande känns av i kyrkobyggnaden, uppgav någon som en stor fördel. Andra byggnadsspecifika värden som påtalas är enastående akustik som möjliggör omfattande musikliv och inspelningar samt de kommunikativa och upplevelsemässiga fördelarna med en atriumgård mellan kyrkorum och församlingslokalerna.

Nackdelarna är svårare att sammanfatta då de blir mer specifika för varje byggnad. I ett par fall är det svårt att använda samlingshallarna då de används som passage till kyrkorummet. Det är också

⁸⁹ Anteckningar från intervjuerna finns hos stiftsantikvarien.

⁹⁰ Samtliga frågor besvarades för nio av de tolv objekten.

omöjligt att använda båda lokalerna samtidigt då det är lyhört dem emellan. För många utrymmen, korridorer eller trappor kan vara problemområden. Någon vände trångboddheten till en nyttig utmaning att träna sig i att lyckas med de små resurser man har. Egenartade rumsformer kan också sätta uppfinningsrikedomen på prov när ny teknik som högtalare, filmdukar och liknande skall installeras. Byggnadstekniska frågor som klimatet och återkommande takläckage lyfts fram av några. Hur man ska lösa allmänt tillträde till kyrkorummet men inte till övriga lokaler, för att undvika skadegörelse, stölder eller att de används som "värmestuga", är ett problemområde för ett par av kyrkorna.

Vad ses som värdefullt med kyrkobyggnaden?

Här återkommer naturligt nog mycket av det som lyfts fram som fördelar, såsom fina proportioner, funktionellt, tillåtande och praktiskt att ha allt under ett tak. Den spännande arkitekturen betonas dock starkare här, att den är vacker och skapar upplevelser, samt att viss konstnärlig utsmyckning ses som värdefull. En informant uttrycker sin fascination över kyrkorummets genomtänkta arkitektur, materialval och inredning med att *"här finns inget som är fel"*. Närheten till stråk där människor rör sig betonas av några och en påtalar även potentialen som (outnyttjad) resurs för invånarna. I ett fall framhålls den lyckade anpassningen till omgivningen är värden som återkommer. Även här framhålls hur kyrkobyggnadens medvetna gestaltning och symbolik är en användbar tillgång i predikningar. I ett fall har olika aspekter av byggnaden använts som metaforer för verksamheten i församlingsinstruktionen, som inleds med *"Fulsnygg plåtkyrka som utmanar!"*⁹¹

Påverkas verksamheten av att det är en skyddad kyrka?

Endast i ett fall upplevdes att skyddet gör att processer hakar upp sig, tar lång tid och att önskemål inte kan genomföras eller bedöms nyckfullt; en åtgärd man föreslagit ena året men nekats, gick bra ett år senare. Återkommande takläckage var ett problem vars åtgärdande försvåras av skyddet enligt en informant, eftersom det var svårt att hitta en bra lösning såväl ur byggnadstekniskt som antikvariskt hänseende. Övriga menade att de inte kunde se att skyddet var någon inskränkning eller hämsko för verksamheten. Många uppgav att det inte har varit några problem att få göra de ändringar man önskat. En underströk att de hade mötts av den djupaste förståelse hos länsstyrelsen för sina behov i samband med ombyggnadsplaner och en annan förmodade att man inte hade gjort något annorlunda om den inte varit skyddad. Båda påtalade också att ombyggnader och val av exempelvis rätt möbler är viktiga och omständliga hursomhelst, oavsett skyddet. En informant såg skyddet också som en förhoppningsvis försvärande faktor i en eventuell framtida prioriteringssituation där försäljning av kyrkobyggnader måste ske – alltså som en positiv påverkan för hela verksamheten i grunden.

Fördel/nackdel med det särskilda skyddet enligt KML?

Här är det flera som på olika sätt uttrycker en klar fördel med skyddet på så vis att det fungerar som en stötfångare mot "klåfingrighet", viljan att kortsiktigt ändra och pynta. *"Många starka viljor skulle annars ha kunnat ändra utan att tänka efter vad tanken var från början med utformningen"*, som en uttryckte saken och uppgav att man försöker välja det som harmonierar med byggnadens grundtankar och karaktär. *"Det ger en tankeställare innan man 'går loss', man tänker ett extra varv på vad det gör med kyrkan"*, formulerat av en annan som också var av åsikten att processen kan få ta lite tid bara man vet att man gör rätt. Man inser att kyrkorna i många fall är så speciella att det är lätt att stjälpa helheten med små felaktiga ingrepp och en informant hävdade att det definitivt är en fördel med att få sakkunnig hjälp i samband med åtgärder. Endast i ett fall påtalades ett stort missnöje med att det på flera olika nivåer - förvaltning, länsstyrelse, museum - blir för mycket av en tolkningsfråga kring vad skyddet egentligen gäller och innebär och även är allt för

⁹¹ Församlingsinstruktion för Martin Luthers församling, s. 8.

personberoende. Samma fråga tenderar att besvaras olika beroende på vem som handlägger ärendet. I ett par fall påpekas också att det snarare sätts stopp för åtgärder på fastighetsförvaltande nivå än av antikvariska myndigheter, och att skyddet används som en förevändning för att inte bemöta församlingens önskemål. Ett par argument från föregående fråga återkom här, där en refererade till kollegor som klagat över att ändringsprocesser kunde bli segdragna, men själv mer diplomatiskt uttryckte det som att *”det är olika synsätt på rummet som möts”*. Någon lyfte även här fram skyddet som ett fördelaktigt bevarandeargument vid eventuella försäljningar.

Större förändringar det senaste decenniet?

Omdisposition eller ombyggnad av expeditiionslokaler hade skett i sex fall; i ett fall var det en fullständig ombyggnad med ianspråktagande av mindre gårdsyta, nya lokaler och byte av funktion på i princip samtliga utrymmen utom ett. Andra hade gjort mindre ändringar som en nödutgång eller tillgänglighetsanpassningar, skaffat ny belysning eller ljudanläggning. Ventilationen har bytts i en kyrkobyggnad. Köksutrymmen har också behövt modifieras och vitvaror förnyas. I kyrkorumen hade fast inredning såsom altarring eller predikstol avlägsnats i två fall och i en kyrka hade man bytt plats mellan korinredningen och musiktrusningen. Kyrkorumen förses ibland med ny utsmyckning av olika slag och ett tillskott var en variant på *”Frälsarkransen”*⁹² med ljuslyktor i motsvarande färger på ett golvstativ av järn. I ena kyrkan höll en ny orgel just på att färdigställas vid besöket, bänkarna hade tidigare fått helt ny färgsättning, och i en annan byttes för några år sedan de flesta av hallutrymmenas originalsoffor ut mot en liknande möbel.

Framtidsplanen för kyrkobyggnadens användning?

I denna fråga ryms såväl frågan om eventuell så kallad övertalighet som planerade ombyggnader eller andra förändringar. Osäkerhet eller oro i samband med strukturförändringar eller bistrare tider nämns i tre fall. En informant förutspår att man behöver se över personalutrymmena efter en eventuell församlingsreglering, en annan kan se att deras kyrka skulle kunna fungera bra som församlingsexpedition med sitt centrala läge, goda kommunikationer och tillgänglighet. En ser bekymmer med för mycket lokaler i förhållande till en liten och fattig församling och det finns funderingar på att samla all verksamhet i den ena byggnadsdelen för att kunna hyra ut den andra.

För ett kyrkorum är processen långt framskriden för ombyggnad, i syfte att öka tillgängligheten, av ytan nedanför koret med borttagning av bänkar och nedflyttning av dopfunten (till en ursprunglig plats). Ett kök är slitet och fungerar inte längre ur arbetsmiljösynpunkt och kommer inom kort att byggas om enligt antikvariska principer eftersom det har höga kulturhistoriska värden. I ett tredje fall är en tillbyggnad på gång, men när väl ritningarna blev godkända så ändrade man sig angående placeringen och processen avstannade. Där finns dock en damm som skall renoveras samtidigt med exteriören och taken. Fönster och tak skall åtgärdas på ytterligare två kyrkobyggnader då materialen har tjänat ut och konstruktionen har brister. Somliga har visioner som mer gäller bruket av lokalerna. På ett ställe siktar man på att använda gården mer aktivt och åter börja utnyttja de öppna spisarna. En annan vill koncentrera användningen av lokalerna i den omfattande anläggningen till kyrkorummet och intilliggande sal, samt göra en utgång från salen till ett önskat gårdsutrymme i vinkeln mellan byggnadsvolymer. Några är i färd att byta ut (original)möbler, lösgöra fast inredning eller andra mindre åtgärder, vård och underhåll.

Härav kan alltså konstateras att trots skyddet har och kommer förändringar att göras, även om det främst gäller kringlokalerna än så länge.

⁹² Ett radband med pärlor som har olika betydelser att använda för fördjupad bön och innerligare Gudskontakt, skapat 1995 av Martin Lönnebo, pensionerad biskop för Linköpings stift. Verbums hemsida 2011-05-10.

Intervjusvar – oskyddade⁹³

Fördelar/nackdelar för verksamheten med byggnaden, respektive för gudstjänsten i kyrkorummet?

Två av tre lyfter fram fördelarna som rör aspekter av flexibilitet och anläggningens praktiska karaktär; anslutande församlingssalar, vikväggar, tillgänglighet, ”allt under samma tak”. En aspekt av flexibiliteten är det avskalade, rena rummet som fungerar bra för nya typer av gudstjänster och samarbete med andra kulturer. Stolar ger förstås extra möjligheter till variation jämfört med fasta bänkar, särskilt där golvet används flitigt, och likaså övrig lös inredning som altare, dopfunt och predikstol. Avsaknaden av ”finrumskaraktär” uppskattas också, att utformningen känns välkomnande, trivsam, varm och familjär som helhet, men helst ska ändå kyrkorummet ha en högre dignitet än kringliggande lokaler. Somliga ser en fördel med att man kommer rakt in i kyrkorummet, men en informant såg en baksida med detta förhållande och hade till en början ont av att det högljudda samtalet i entréhallen fortsatte in i det lilla kyrkorummet. Avsaknaden av det högstämda har också en del i att de flesta väljer bort dessa kyrkor till förmån för de äldre när vigsel eller begravning skall hållas. Dop hålls oftare i de moderna kyrkorna och verkar styras mer av att man bor i kyrkans närhet.

Hälften nämnde närheten och intimiteten i kyrkorummet som en av de stora fördelarna. En av prästerna konstaterade att han får ett helt annat tilltal här än i äldre kyrkor, han använder rösten annorlunda, tar till andra ord och alla deltar mer aktivt. Han nämnde också en kollega som beskriver detta förhållande med att om ställer en retorisk fråga i den typen av kyrkorum så är det alltid någon som svarar. En annan präst uttrycker det som att det är ”roligare” att predika i den moderna kyrkan. Ljusförhållanden och god akustik är andra fördelar. Den lilla ytan kompenseras ofta av hög takhöjd och denna rymd anses som en fördelaktig kvalitet. En informant anser att kyrkorummets skala och treskeppiga gestalt är så ultimata, att om man skulle tvingas ersätta nuvarande byggnad så skulle den nya kyrkan utformas likadant. Även i denna grupp är det en informant som menar att kyrkorummets utformning gör att det ”predikar i sig själv”.

Kyrkans läge är något man värderar och kommenterar; några ligger avsides utanför stråk och kollektivtrafik, andra har perfekt läge vid centrumstråk eller mitt i samhället där många vistas, alternativt mitt i sitt upptagningsområde så att alla har lika nära. Placeringen av Gunnareds kyrka i detta avseende är mycket speciell, belägen i ensamt majestät mitt över gatan till Angeredes torg med sitt myllrande folkliv, men ändå isolerad på grund av en hårt trafikerad vägkorsning som saknar övergångsställen. Även mellan kyrka och parkering måste en väg passeras. Bristen på parkeringsplatser är för övrigt något somliga ser som en nackdel.

Nackdelarna kan i många fall härröras till dåliga byggnadstekniska lösningar gällande dåligt klimat, uppvärmningsproblematik, läckande tak eller andra fuktproblem. Men att få vattentäta tak är tydligen än idag svårt att uppnå, vilket man fått erfara vid tillbyggnaden av en kyrka där vattnet tämligen omgående började rinna in. En nackdel som nämns i flera fall är lyhördheten, särskilt om man har en vikvägg mellan kyrka och intilliggande samlingsal, men också i hela anläggningen som sådan i vissa fall. Där man inte jublar över akustiken är förhållande ofta det motsatta, åtminstone i delar av byggnaden. I ett kyrkorum finns ett sidoutrymme för kören som absolut inte fungerar. De som har läktare är överens om att dessa mest används som förråd och ser skräpiga ut; ytor som man ser skulle kunna användas på ett vettigare sätt. Några påpekade exteriörens slutenhet som en nackdel, vilket gör att man inte ser verksamheten därinne och därmed kan lockas dit eller att kyrkorummet blir för mörkt. En kyrkobyggnad ansågs också smälta *för* bra in med angränsande bebyggelse, blev för anonym i miljön särskilt som dess slutna yttre inte avslöjade innehållet och inga skyltar upplyser om dess funktion.

⁹³ Samtliga frågor besvarades för 21 av 23 objekt.

I en sakristia finns ett gallerverk framför fönstret som helt omöjliggör fönsterputsning. Några saknar vettiga förrådsutrymmen eller har endast ett kök för samtliga verksamheter och personal, vilket ger en flaskhals i anläggningens utnyttjande. I en kyrkobyggnad är själva planeringen av kringlokalerna påfallande ogenomtänkta och där finns även en fin altan som placerats på ett näst intill obrukbart ställe. Ett kyrkorum har formen av en tårtbit vilket gör att det är smalast vid altaret där man skall samlas. Ett speciellt fall av arkitektonisk nackdel är en visserligen vacker och väl utformad lekläktare i barnverksamhetens rum, men vars bastanta trappa tar upp halva golvytan. Dessutom är anordningen riskabel för barnen som kan skada sig i den och gärna kastar ner saker ovanifrån. För ett kyrkorum finns en tämligen unik nackdel särskilt för äldre personer, nämligen att somliga drabbas av yrsel eftersom golvet sluttar relativt kraftigt nedåt i kombination med att väggarna har diagonala smala ribbor.

Den kyrka som omges av en kyrkogård ser den som en nackdel när det gäller ungdomsverksamheten. Framfarten av mopeder över området är inte populär och det blir i princip omöjligt att ha uthomhusaktiviteter som man kan ha vid andra kyrkor, såsom grillning.

Vad ses som värdefullt med kyrkobyggnaden?

Minst hälften vill här lyfta fram ett bra, strategiskt läge och/eller kyrkan som en fungerande mötesplats som värdefullt. *"Närhet till och en del av allt som händer"*; *"Ultimat på sin plats [precis på torget] och skulle inte fungera lika bra ens på andra sidan vägen. Passar arkitektoniskt och utseendemässigt här, liten och enkel vilket tilltalar dem som brukar kyrkan just här"*, är några sätt man har uttryckt detta på. Inredning, material och planlösning som främjar trivsel, värme, lätt orientering och intimitet uppskattas liksom att interiörens goda eller spännande ljusförhållanden och vacker färgsättning. Här finns en *"öppenhet både fysiskt och psykiskt"* som en informant formulerade det. Att kyrkorummet förmedlar ett lugn angavs av någon som väsentligt. Kombinationen av finrum/vardagsrum återkommer som värdefull. Det här handlar om olika aspekter av byggnadens *bruksvärde*, hur användarvänligt är det, vad fyller det för funktion och för vem på denna plats.

En dryg tredjedel framhåller det arkitektoniska värdet mer explicit; *"Slående arkitektur – tankarna bakom såsom livets träd i takkonstruktionen. (---) Fin tanke med halvcirkeln i rummet där cirkeln fullbordas utanför - alla är med, även de som inte är i rummet för tillfället"*; *"Det ser ut som en kyrka"*; *"Enhetlig, sammanhållen arkitektur av god kvalitet. Därför har vi små krav på förändringar. Även om man inte aktivt läser av arkitekturen påverkas man av dess goda egenskaper"*. Den senare övertygelsen fanns även hos en annan informant som också sammanfattade det värdefulla som *"Här förenas bra verksamhet med vacker miljö"*. En informant värderade korets utformning högt, idén med att man där ser igenom korset mot himlabitarna i absidgluggarna – uttolkat så att genom korset når man himmelriket. Man lyfter också fram särskilda konstnärliga detaljer som ett mervärde; den utvändiga taksargsreliefen runt Bäve kyrka eller den invändiga mosaikfrisen i Högsbo kyrka. I ett annat fall ansåg man det vara mycket värdefullt att arkitekten hade tagit in omgivningen i kyrkans utformning i material och färg och även fönsterkontakt med havet.

Några framhåller värdet av att kyrkorummet eller delar därav tilltalar, eller medvetet är anordnat så att ovana kyrkobesökare känner sig bekväma i kyrkan. En sådan värdefull plats är vinterträdgården i Biskopsgårdens kyrka där vatten porlar ur en stor sten, som gärna används i marknadsföringen för kyrkan.

Fördelar/nackdelar med ett eventuellt skydd?

Även om informanternas närhet i sitt arbete till denna typ av fråga, liksom kunskapen om innebörden, varierade kändes det relevant att få en uppfattning om vilken syn som finns på saken hos dem som till vardags brukar byggnaden. Vilka föreställningar har man om skyddets inverkan? De flesta kände till huvuddragen men många ställde frågor och fick ytterligare information om

tillståndsplikten och möjligheten som skyddad kyrka att söka kyrkoantikvarisk ersättning (KAE). Tre avböjde frågan utifrån att de har för dålig kunskap.

Endast en person gav precis det svar som jag trodde de flesta skulle lämna, eftersom det är mest uppenbart: bra med möjlighet till KAE, men sämre med styrningen. Sex personer såg skyddet främst som en nackdel eller mer som oviktigt. Antingen betraktade man sig som "osentimental" med byggnader (verksamheten är det väsentliga) eller så såg man inget hot mot kyrkobyggnaden och därför heller inte behov av något skydd. En erbjöd sig skämtsamt att bli "stiftsdynamitard" för att få ner antalet kyrkor. En annan befarade att eventuellt hamna i en "tvångströja" om fördelen med tillgång till KAE försvinner och "bara krav på bevarande ställs".

Aspekten med friheten att kunna ändra utan inskränkningar nämndes sammanlagt i nio fall, men i kombination med fördelar i alla utom två. En informant uttryckte det med att "*Det vore sorgligt om nackdelen med förlorad frihet, det vill säga eventuella inskränkningar i förändringar, skulle riskera att den går förlorad för att man då inte har råd att vårda och underhålla den.*" Någon som var övervägande positiv såg dock en risk att skyddet skulle kunna användas som ett argument [hos fastighetsförvaltningen] till att inte göra *någoting*. En person pekade på vikten av att fråga sig *vad* som skall skyddas – "*inte dåliga tekniska lösningar och undermåliga rum*" – utan kyrkobyggnadens mer specifika kvaliteter, kanske enbart exteriören och konstnärlig utsmyckning. Fler uttalade också en önskan, vid ett eventuellt skydd, att man måste få klart för sig vad skyddet gäller och var gränsen går för det man själv får göra utan att be om tillstånd från länsstyrelsen.

Tolv personer lämnade en bred palett med fördelar varav åtta var renodlat positiva och inte såg några nackdelar alls. Eftersom de fångar in så skilda aspekter är det svårt att sammanfatta svaren listas därför, där likartade ändå har förts samman.

- Fördel att det kan ge en stolthet över sin kyrka
- Finns ett värde i att kyrkan har en kulturell funktion. Skäl till att vårda det man har.
- Ett slags bekräftelse på det kulturhistoriska värdet.
- Blir en kvalitetsstämpel och ett argument för att vara en huvudkyrka.
- Bra att få sakkunnig hjälp i samband med förändringar.
- En fördel, tror det är jättebra med en sådan märkning, kyrkan behöver bevaras. Visar på det engagemang som fanns för kyrkan när det var ett nytt område; Vi tänker ofta kortsiktigt, att man har mandat att förändra för att vi är här och nu, men viktigt att man inte stökar om för mycket så att det genuina från den tiden går förlorat.
- Fördel att någon mer blir inblandad i förvaltningen. Vi skall förvalta byggnaden för framtiden och då får inte enskilda personers nycker råda. Här finns visserligen inget konkret hot men heller inga långa önskelistor på förändringar som ett skydd skulle kunna hindra.
- Viktigt att skydda den så att den ej rivs; En fördel eftersom det skulle betyda att kyrkan blir kvar.
- Skulle ge mandat i förhandlingar för bevarandet och för byggnadstypen. Redan uppskattad och värnad men det skulle bli en bekräftelse på värdet.
- Stor fördel! Medför en förståelse hos de beslutande för åtgärder, att man satsar.
- Fördel med ett skydd eftersom de moderna kyrkorna måste få en chans att bli "gamla". Måste visa att och hur vi byggde kyrkor på denna tid också.

Större förändringar det senaste decenniet?

Kyrkorummen är överlag väl bevarade och inte heller under det senaste decenniet har något förändrats mer genomgripande. Störst förändring har Bäve kyrka genomgått som 2008 gjorde en total ombyggnad och omdisposition av kringlokaler och källare (där ena sidan har grävts fram och blivit synlig fasad), samt en mindre tillbyggnad. Kyrkorummet fick då ett nytt innertak och dess gamla entré sattes igen och istället gjordes ingången via en ny bakre vägg. En annan markant ändring i ett annat kyrkorum är att man har flyttat det fasta altaret från originalplatsen på gaveln till

långväggen med högst takhöjd, vilket man förmodar var arkitektens ursprungliga intention om inte dåvarande kyrkoherde enligt informanten insisterade på att ha altaret i öster. Bänkarna har ändrats därefter och de golvfasta skranken som fanns har slopats. Önskan om att ha altaret i öster orsakade en flytt även i en annan kyrka, men nu har koret återställts vid ursprunglig vägg. Denna flexibilitet blir ju möjlig i kyrkorum där koret inte är markerat genom en egen rumsbildning som i många äldre kyrkor.

Samlingssalen i Biskopsgårdens kyrka fick ett stort burspråk 2004, vilket även påverkade ljuset i kyrkorummet då vikväggen normalt sett är öppen dem emellan. Redan tidigare ändrades kyrkorummet väsentligt när man glasade över en atriumgård, inredde den som en vinterträdgård med en vattenporlande stor sten och införlivade med kyrkorummet. Man har där även renoverat expeditionsdelen. Entrén har bytts ut till ett helt annat utseende; från slutet till glasat.

Ibland kan förändringar tyckas vara små men ha en oväntat stor effekt. Högsbo kyrka hade ett utvändigt horisontalt gallerverk framför det stora fönsterpartiet i entréhallen, vilket man upplevde fängselikt och därför avlägsnade. Men detta var ett av flera exteriöra gallerverk som tillsammans skapar en växelverkan mellan ytor i den annars odekorerade, strama fasaden. Förlusten av en sådan yta är därför inte obetydlig. Belysningen har vid besöken visat sig vara en mycket framträdande fråga och eftersom den många gånger är unik för kyrkobyggnaden, eller åtminstone noga utvald till densamma, kan en ändring av den och än mer ett avlägsnande av den göra stor arkitektonisk och upplevelsemässig skillnad. Detta har skett i ett kyrkorum.

Fem har behövt åtgärda fuktrelaterade problem och lika många har bytt värmesystem, några har renoverat köken. De två krematorierna har byggt om i beredningslokalerna och installerat ny teknisk utrustning. För tre kyrkobyggnader har inga större åtgärder vidtagits denna period.

Framtidsplanen för kyrkobyggnadens användning?

I tre fall kunde informanterna känna oro inför kyrkobyggnadens framtid beroende på förmodade ekonomiska prioriteringar och i ett fall för att kommunen förmodas behöva marken i samband med infrastrukturella ombyggnader i samhället.⁹⁴ På ett ställe pågår en strukturutredning om eventuell sammanläggning av flera pastorat. En informant därutöver uttrycker viss oro, men bedömer att det snarare är en av församlingens andra kyrkor som kommer att offras vid en prioritering.

I sju kyrkor är större om- eller tillbyggnader på gång, men endast i ett fall berör det själva kyrkorummet som man önskar förlänga något. Ombyggnaderna gäller främst entréhallar och kök som behöver moderniseras och förses med tillgänglighetsanpassningar. Runt en av dessa kyrkor skall även utemiljön få en ny utformning. I två kyrkobyggnader är det expeditionerna som är i fokus; i ett fall flyttas helt till annan plats i anläggningen närmare kyrkorummet.

Fem av informanterna berättar om önskemål om förändringar till olika grad av kyrkorummen och de är specifika för varje byggnad. Koret behöver ändras i den kyrka som har mest omfattande önskemål; den fasta predikstolen behöver ersättas med en större ambo för den står i vägen, en tydligare dopplats önskas liksom altarring på hjul eller ingen alls och i absiden vore möjligheter till mer omfattande ljussmyckning en tillgång. Dessutom tycker man att rummet skulle behöva fler fönster och att man har problem med lyhörddheten mellan kyrka och samlingssal, samtidigt som man skulle vilja ha större öppningar däremellan. Det senare är en svårlöst ekvation som man kanske kommer att bli varse i den kyrka som vill ta upp ytterligare en öppning med vikvägg mellan förrum och kyrkorum. Förrummet används när alla inte får plats inne i kyrkorummet men den dörröppning som finns är inte tillräckligt bred för optimal delaktighet. En kyrka har ett stort utrymme för kören som inte används där man skulle vilja göra ett förråd och orgeln vill man flytta till läktaren. I en kyrka ska man arrangera en böneplats med ikon i ett nu mörkt och oanvänt hörn

⁹⁴ Jag har inte varit i kontakt med de ansvariga för fastighetsförvaltandet för att utreda fakta. Det är angeläget endast i de fall som eventuellt kan komma ifråga för ett särskilt skydd enligt KML.

och i en annan behövs mer plats i koret för golvaktiviteter, så man planerar att flytta bak de främre bänkarna och sätta stolar framtill istället. Ett stort fönsterparti skall bytas i ett kyrkorum eftersom det regnar in och samma problem, som undersöktes vid besöket, finns i ytterligare en kyrka där vattnets rinnande lämnat tydliga spår på väggen. I övrigt är det mer normalt vård- och underhållsarbete som skall utföras.

Ska vi skydda fler?

Utan större framgång har jag försökt få ta del av hur man hittills motiverat besluten om särskilt skydd för de moderna kyrkobyggnaderna. Men genom Riksantikvarieämbetets arbetshandling 2002 (reviderad 2003, 2006), ”*Skyddsvärda kyrkor uppförda 1940 och senare. Urval 2000-2002.*” fick jag tillgång till motiveringarna för de 44 kyrkobyggnader som skyddades vid senaste tillfället över hela landet, varav endast en i Göteborgs stift (S:t Jörgens kapell). För att undersöka vad som är värdebärande i motiveringarna till att besluta om tillståndsplikt för de moderna kyrkobyggnaderna har jag sammanställt en lista över de formuleringar som där har använts. I det följande görs ingen utläggning om hur det kulturhistoriska värdet konstitueras då det ändå framgår genom listan i sig hur man vanligtvis delar upp det i delvärden som antingen bidrar till *Upplevelser* ur någon aspekt, eller med *Kunskap* såsom ett historiskt dokument. Kopplat till dessa kan det även finnas överlagrade *Tilläggsvärden*. Därtill kommer *Bruksvärdet* kring byggnadens funktionella aspekt, alltså värdet av dess funktion på platsen, dess placering, vem som använder den, hur den lämpar sig för sin funktion och liknande.⁹⁵

Värdeord i motiveringar till skyddade kyrkobyggnader

Eftersom det i KML formuleras att kyrkobyggnaden skall ha ”hög arkitektonisk och konstnärlig kvalitet” återkommer denna formulering i flertalet motiveringar.

Upplevelsevärde

Särpräglad - formspråk, karaktär, stämning, exteriör, utsmyckning

Symbol-/identitetsvärde

Landmärke

Traditionsanknuten

Miljöskapande värde

Väl integrerad

Värdefullt inslag (i förortsmiljön)

Väl anpassad till omgivande bebyggelse

Arkitektoniskt/konstnärligt värde

Hög kvalitet – hantverksmässig, arkitektonisk, teknisk, konstnärlig

1960-talets mest genomarbetade

Genomarbetad helhet

Mångfacetterad konstnärlig utsmyckning

Pris för årets förnämsta samarbetsprojekt konstnärer-arkitekter

Omsorgsfull materialbehandling

Originellt formspråk

Väl avvägda proportioner

Rikt ljusfall

Kongenialt /överensstämmer/ med byggnadens ändamål (rent formspråk och vacker ljusförling)

Dynamiska linjespel

⁹⁵ För ytterligare information se t.ex. Riksantikvarieämbetets ”*Kulturhistorisk karakterisering och bedömning av kyrkor – en handledning för kulturmiljövården och Svenska kyrkan*, (2002), som gavs ut i samband med kyrkobyggnadsinventeringsprojektet. På kyrkokansliet finns också en rapport från ett projekt som syftade till en omfattande utvärdering av kulturhistoriska karaktäriseringar och värderingar gällande svenska kyrkomiljöer.

Sparsmakad enkelhet
 Gestaltningen av traditionen fritt och personligt använd
 Kombination av tradition och modernt
 Välberäknat ljusfall

Kunskapsvärde (dokumentationsvärde)

Byggnadsteknik-/hantverkshistoriskt värde

Ovanlig/intressant teknisk lösning, formspråk

Innovativt – teknisk, konstruktion

Känsla för materialets möjligheter

Material som bearbetats eller kombinerats konstnärligt, hantverksmässigt innovativt

Gediget utförda detaljer

Arkitektur-/konsthistoriskt värde

En av de viktigaste representanterna/tidsdokument för länets byggande viss period

Intressant/förnämligt exempel på (fri planlösning, asymmetriska former, modernistiskt formspråk)

Tidstypiskt //fri planlösning, asymmetriskt formspråk (1980-t); material i kontrasterande färger o strukturer; obehandlade betongpartier, tegelväggar framhävt av släpljus; fritt formspråk; kraftfulla o strama formspråk; modernistiskt förenklat formspråk, stark materialverkan; storformiga geometriska volymer, dramatisk ljusförling, uttrycksfull materialverkan, sparsam utsmyckning (1980-t); fritt organiskt formspråk (senmodernism); blandning av traditionalism, formmässigt nytänkande; överljus; sparsam men effektiv utsmyckning, genomarbetad materialbehandling; slutna byggnadsvolymer med stora tegelytor (1965); sträng tegelarkitektur (1960-t), välstuderad rumsverkan o ljusförling, stram o genomarbetad inredning (1970); användning av tegel o betong; slutna tegelmurar exteriört, träkonstruktioner ineriört; fritt formspråk, interiöra strama enkelhet (1966); traditionellt men särpräglat formspråk med modern material- o teknikbehandling (1960)

Första

Tidigt exempel på

God exponent för

Kyrkohistoriskt värde

Nydaning (kyrkorummet)

Speglar aktuella liturgiska strävanden (möbleringen och fristående altare)

Personhistoriskt värde

Framstående verk av

Framstående arkitekt – nationellt, för decenniet, seklet, efterkrigstiden, landskapet, lokalt

Välrenommerat arkitektkontor

Konstnärer med stark lokal anknytning

Gott exempel på arkitekts uttryck; arkitektens tekniskt och estetiskt verkningfulla limträkonstruktioner

Samhällshistoriskt värde

Etnisk aspekt, samisk tradition

Anknytning till riksintressant järnbruk

Tilläggsvärde

Autenticitet

Genuin prägel

Oförändrad

Representativitet

Vanligt på x-talet

God representant (t ex för efterkrigstidens traditionalistiska strömningar; 1960-talets traditionsanknutna alternativ till den radikala modernismens formspråk)

Representativt för

Unicitet

Unik (arkitektoniskt, tekniskt)

Mindre vanligt företrädd (Internationell stiltendens)

Ovanlig i Sverige (Internationell kyrkoarkitektur)

Unicitet såsom en av få (kyrkkåta)

En av få bevarade

Här framgår att många delvärden har uppmärksammats men försvinnande lite berör värden av liturgisk art, vilket är ett tredje kriterium som anges som skäl för skydd av Riksantikvarieämbetet. Likaså finner jag inget som gäller *Bruksvärdet*, vilket jag uppfattar från mina informanter dels är

starkt utmärkande för de moderna kyrkobyggnaderna, att de är praktiska, lättillgängliga, flexibla och belägna där människorna samlas, dels något av det de värderar absolut högst. Tyngdpunkten ligger på att kyrkobyggnaden är ett historiskt dokument såsom tidstypisk i olika hänseenden och med arkitektoniska och konstnärliga kvaliteter.

I uppdraget för detta projekt ingick att utreda huruvida det kan finnas skäl att föreslå skydd för ytterligare moderna kyrkobyggnader i Göteborgs stift, och i så fall för vilka. Därför har jag som redovisat i det föregående försökt utreda vad vi redan har värnat och hur det svarar mot vad som faktiskt har byggts här, ur olika aspekter. Vilken berättelse skildrar då sammanfattningsvis de hittills skyddade objekten om kyrkobyggnaderna i Göteborgs stift från 1940 till idag? Utifrån de olika sammanställningar och kategoriseringar som har presenterats i det föregående, och att de skyddade objekten antal förmodas stå i proportion till antalet i sin urvalsgrupp ur olika aspekter, skulle denna fiktiva berättelse kunna framställas enligt följande.

”Göteborgs stift har uppfört kyrkobyggnader i form av kyrkor, krematoriekapell och begravningskapell från 1940 till 1974. Nya griftegårdar har anlagts, åtminstone på 1950-talet, men det är inte ovanligt att de moderna kyrkorna har en traditionell plan och står på en begravningsplats. Det byggdes flest kyrkor under 1960- och 70-talen, därefter 1950-talet och sedan 1940-talet. Inget har byggts från 1970-talets mitt. Geografiskt fördelar sig kyrkobyggnaderna över stiftets olika delar så att det finns flest i Göteborg, därefter lika många i Halland respektive Älvsborg. I Bohuslänsdelen uppfördes ett fåtal kyrkor nära Göteborg, men inga i själva landskapet Bohuslän. Det är lika vanligt att moderna kyrkobyggnader har tegel- (rött tegel lite vanligare) som putsfasader. Nästan lika ofta har de betongfasader med frilagd ballast eller två olika fasadmaterier, där vanligtvis betong är det ena. Plåt- eller stenfasader förekommer, men däremot inga träfasader. I princip alla moderna kyrkobyggnader har en stark och från omgivningen självständig arkitektur, där kyrkorummet antingen är anonymt integrerat eller tydligt artikulerat. Fasadmaterier och karaktär harmonierar mestadels i hela komplexet. Endast ett fåtal kyrkobyggnader är anpassade efter omgivande miljö. I landets andra stad gjordes inga tekniska innovationer motsvarande Rolf Berghs monteringsfärdiga studiokyrka i Stockholm.”

På somliga punkter stämmer berättelsen utmärkt men i vissa avseenden blir det helt skevt. Slutsatsen blev att det som främst skulle behöva justeras i berättelsen vore att finna skyddsvärda objekt som representerar de fakta att av alla moderna kyrkor i Göteborgs stift:

- har ca 25 % träfasad
- ligger nästan 25 % i Bohuslänsdelen
- har nära nog lika många en mer anpassad och återhållen karaktär som en självständig, särpräglad arkitektur
- har hälften uppförts från 1970 och framåt

Det var också i Göteborg som den första monteringsfärdiga kyrkan tillkom, här kallad vandringskyrka, vilket också vidareutvecklades till en prototyp för att serietillverka en permanent kyrka. Anmärkningsvärt är också att inga kyrkobyggnader ritade av de i Göteborgs stift mest anlitade arkitekterna efter 1939 har särskilt skydd enligt KML.

Bakom detta resonemang ligger ett sökande av det representativa snarare än det unika och inställningen att de kyrkliga kulturminnena likt de profana skall skildra historien ur så många aspekter och nivåer som möjligt. Men självfallet måste kravet i grunden vara ett sammansatt högt kulturhistoriskt värde som *därtill* sammanfaller med ett eller flera av ovanstående kriterier.

Jag besökte 23 oskyddade kyrkobyggnader som utgjorde möjliga kandidater för särskilt beslut om skydd. Bland dessa stod åtta på en lista med kyrkor föreslagna för skydd av Riksantikvarieämbetet

1999, men som då inte fick det.⁹⁶ Det föreföll rimligt att använda detta redan gjorda urval av kyrkobyggnader med högt kulturhistoriskt värde och i första hand besöka dessa. I samband med stiftets kyrkobyggnadsinventering lämnade inventerarna förslag på vilka moderna kyrkobyggnader de fann ha särskilt högt kulturhistoriskt värde. Därutöver hämtade jag information från stiftets kyrkobyggnadsinventering i Bebyggelseregistret för att få fram ytterligare tänkbara objekt. Kriterier var att så få kända förändringar som möjligt skulle ha gjorts, att karakteriseringen bedömde det kulturhistoriska värdet som högt samt att de tillförde något till berättelsen enligt ovan. Objekten fördelade sig geografiskt på två i Halland, fem i Älvsborg, tio i Göteborg och sex i Bohuslänsdelen (förteckning i Bilaga 1).

Vid besöken utfördes intervjuer för att få kännedom om planerna för kyrkobyggnadens framtid, såväl avseende eventuell förändring av bruket som större renoveringar och inställningen till ett eventuellt skydd. Kontentan av dessa intervjuer har skildrats i det föregående. Samtliga redan skyddade moderna kyrkobyggnader besöktes också där i princip samma frågor ställdes, dels för att få en uppfattning om vilka värden de besitter, hur mycket de har och skall ändras trots lagskyddet men också för att få insikter i hur de som arbetar i miljön upplever skyddets eventuella inverkan på verksamheten.

Efter att ha besökt alla kyrkorna och fått insikter i den verksamhet som där bedrivs, kopplat till förändringstrycket, och fått svar på intervjufrågorna så uppstår flera reflektioner kring behovet av att skydda fler moderna kyrkobyggnader via KML. Svenska kyrkan står inför en tid där man av ekonomiska skäl förmodligen kommer att behöva ta kyrkobyggnader ur bruk. De moderna kyrkorna utan skydd är då många gånger de som är lättast att sälja eller hyra ut på grund av sin vanligtvis praktiska och flexibla karaktär och att de sällan omges av en kyrkogård. Att i denna studie föreslå ett skydd för en kyrkobyggnad som står inför detta vore meningslöst.

Kulturminneslagen är inte det enda medel med vilket en kyrkobyggnads eller begravningsplats kulturhistoriska värde kan skyddas. Plan- och bygglagen (2010:900), PBL, kan också vara ett verktyg. Kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer kan genom lagen värnas i kommunernas detaljplaner med s.k. ”q-märkning” (k-märkt i folkmun) och områdesbestämmelser enligt 3 kap. 10 alt 12 §§, vilka reglerar placering, utformning och utförande av byggnader, andra anläggningar och tomter då det också får bestämmas om varsamhet, skydd för byggnader (kan även vara föreskrifter hur byggnader skall underhållas) och tomter som är särskilt värdefulla av bland annat historiska och miljömässiga skäl, rivningsförbud för värdefulla byggnader liksom i vissa fall andra ändringar av byggnader än tillbyggnader. Man får också reglera användning och utformning av allmänna platser liksom skydd för sådana platser som är särskilt värdefulla från bland annat historisk och miljömässig synpunkt.⁹⁷ De moderna kyrkobyggnaderna ingår inte sällan i centrumstråk och platsbildningar som uppförts i ett sammanhang.

Mark- och vattenområden som har nationell betydelse för bevarande eller utveckling kan enligt miljöbalkens tredje kapitel betecknas som områden av riksintresse och syftar till en god hushållning med mark, vatten och naturresurser. Riksantikvarieämbetet beslutar om riksintressen för kulturmiljövården, vilket kan vara allt ifrån små miljöer som speglar en speciell historisk epok till vidsträckta landskapsavsnitt som utvecklats under lång tid. Dessa nationella intressen ska hävdas i den kommunala fysiska planeringen, översiktsplaner och i andra beslut om markanvändning. Kyrkor och begravningsplatser kan ingå i riksintresseområden.

I KML finns också en omständighet som gör att en byggnad oavsett funktion som tillkommit senare på en begravningsplats anlagd före 1939, även på en senare utvidgning av området, automatiskt har ett skydd. Tillståndsplikten omfattar om- och tillbyggnader, exteriöra ändringar på befintlig byggnad samt i den mån arbetena ”berör kulturhistoriska värden” även åtgärder som berör

⁹⁶ Billdals kyrka, Dalabergskyrkan, Gunnareds kyrka, Apelgårdens småkyrka, Lundby nya kyrka, Fågelbergskyrkan, Ansgarskyrkan, Nols kyrka. Länsstyrelsen Västra Götaland.

⁹⁷ Boverkets hemsida 2011-05-19.

inredning och konstnärlig utsmyckning i ceremonirum och andra inomhusutrymmen som är tillgängliga för allmänheten (se kapitlet *"Vad betyder skyddad?"*). Ett exempel på när dessa skyddsbestämmelser trätt in var vid renovering, till- och ombyggnad av Sankta Katarina kapell från 1941 & Sankt Anna kapell från 1980 på Västra kyrkogården i Halmstad. I Länsstyrelsens tillståndsbeslut i ärendet från 2009 förordas att arbetena skall stå under antikvariskt överinseende.⁹⁸

Bland informanterna märktes mestadels en stor kärlek, stolthet och omsorg om sina kyrkobyggnader. Flera av dem som arbetar i skyddade kyrkor uppgav att de sannolikt inte skulle ha velat göra på något annat sätt eller förändrat mera även om tillståndsplikten inte funnits. Man vill bevara karaktären och en sa att *"en ombyggnad är omständlig hursomhelst, antikvarisk hänsyn eller ej"*. Det finns en stor naturlig respekt för arkitektens verk och intentioner, även om man många gånger gärna skulle vilja veta och förstå mer av dessa. Fastighetschefen på Göteborgs kyrkliga samfällighet menar också att man alltid tar stor hänsyn till åtminstone kyrkorummets karaktär (kringlokaler har en lägre status) när åtgärder är aktuella, att KML inte har någon större betydelse vid renoveringar.⁹⁹ Denna benägenhet att ta kulturhistoriska hänsyn även för kyrkobyggnader utan tillståndsplikt kan givetvis variera med ansvariga för fastighetsförvaltningen. Han, liksom informanter i de skyddade kyrkobyggnaderna, framhöll också att de har ett gott samarbete med länsstyrelsen, så att även om processen fram till genomförandet av åtgärder tar längre tid är den smidig och önskemålen brukar endast möta mindre invändningar. Dock påtalar ett par informanter problemet med att bedömningen av vilka åtgärder som tillåts är region- och personberoende på länsstyrelsen vilket är olyckligt.

Flera av de intervjuade såg också som en fördel med ett skydd att få tillgång till antikvarisk expertis i samband med åtgärder för att säkerställa de värden som finns. Anlitade arkitektfirmor kan också uppskatta denna kompetens. När Bäve kyrka byggdes om 2008 anlätades renoveringsarkitekten där byggnadsantikvarie Tomas Brandt vid Bohusläns museum som "bollplank" trots att ingen tillståndsplikt finns.¹⁰⁰ Det visade sig också att det inte ligger någon "död hand" över kyrkobyggnader med tillståndsplikt, ofta anfört som anledning att inte skydda fler. Där sker också förändringar i kyrkorummet och av inredningen, om än inga större ombyggnader, och när det gäller kringutrymmena har stora om- och tillbyggnader skett. Även skyddade kyrkor går att riva som i Maglarp, eller försäljas som Viskafors kapell, så vad är tillståndsplikten i KML då egentligen värd? Av intervjuaren att döma betyder skyddet mycket för den lokala stoltheten och därmed omvårdnaden.

Verksamheten i de moderna kyrkorna förefaller vara ofantligt bred, rik och sjudande. Kyrkorummens osmyckade ofta generösa ytor och, som många uttryckte det, "rena" arkitektur lämpar sig för och kanske till och med inspirerar till, nya mer experimentella liturgiska former och många olika slags aktiviteter. Samma faktorer bidrar till att kyrkorummen också är välkomnande och tillåtande, till skillnad från exempelvis en överlastad barockkyrka, även för människor från andra kulturer, som många gånger utgör en stor del av invånarna i närområdet. De äldre kyrkorna anlitas däremot hellre vid förrättningar som begravning och bröllop. Båda typerna behövs i församlinglivet och detta leder till en klivenhet angående skyddet av moderna kyrkor: det skulle möjligen kunna förhindra att utförsäljningen av dem blir total, vilket vore en förlust för såväl kulturarvet som församlingarna själva, men samtidigt vore det beklagligt om skyddet trots allt skulle utgöra en hämsko för utvecklingen av gudstjänstlivet och övrig verksamhet.

Utifrån vad som hittills har skyddats i Sverige och Göteborgs stift framstår det som att det i någon mån är en motsvarighet till äldre tiders "monumentvård", dvs. att det i mångt och mycket är spektakulära, unika och påkostade objekt av nationellt högt rankade arkitekter som valts ut, där arkitektoniska och konstnärliga värden väger tyngst. Objekt med mer återhållen arkitektur i enkla

⁹⁸ Länsstyrelsen Hallands län 2009.

⁹⁹ Telefonsamtal med Roger Olausson 2011-05-18.

¹⁰⁰ Arkitekttriangeln, Kjell Hadin, uppgift enligt Tomas Brandt e-post 2011-05-19.

material och representativa, mer regionalt och lokalt betingade värden är få (Staloluokta kyrkkåta är ett undantag, men samtidigt viktig i den nationella berättelsen). I Skara stift fick man avslag när de genom Länsstyrelsen i Västra Götalands län 2010 ansökte om att få skydda Sjötorps kyrka från 1956 med motiveringen att kvoten för denna kyrkotyp var fylld och att kyrkans kulturhistoriska värden bör kunna säkerställas med stöd av 3 kap. 12 § Plan- och bygglagen.¹⁰¹ Möjligen är det också så det skall vara, att Riksantikvarieämbetet bara tar ansvar för den nationella, mer storartade berättelsen och att kommunala styrmedel och utökad kontakt mellan stift-församling-antikvarierarkitekter får ta ansvar för att bevara respektive stifts moderna kyrkliga kulturarv utan lagstöd. Utifrån ovanstående resonemang finner jag det rimligt att föreslå Länsstyrelsen i Västra Götalands län att efter samråd med berörd församling/samfällighet till Riksantikvarieämbetet ansöka om tillståndsplikt enligt Kulturminneslagen 4 kap. § 4 för:¹⁰²

Högsbo kyrka 1964, Högsbo församling, Göteborgs kn Bror Thornberg & Thorsten Roos

Kyrkan ritades av Malmöarkitekterna Thornberg och Roos, som även gjort ritningarna till tre av landets hittills skyddade moderna kyrkobyggnader. Högsbo kyrka uppfördes 1964 och är en stadsdelskyrka vars arkitektur särskiljer sig helt från omgivande flerbostadshus och mindre centrumbildning. Högsbo kyrka har en för samtiden mycket modern utformning i plattgjuten betong med frilagd extremt grov ballaststen av gnejs från Askim, där influenser hämtats från den i England på 1950-talet uppkomna arkitekturstilen brutalism. Högsbo kyrka är en banbrytande föregångare i detta avseende på den Göteborgska arenan. Temat var *"Vår Gud är oss en väldig borg"* och borgkaraktären är omisskännlig med ett tungt, massivt och slutet uttryck med flera distinkt rektangulära byggnadskroppar av olika höjd i suterräng, som bildar tydliga strukturer med såväl en övre som nedre borggård och långa siktlinjer. På nedre gården finns i fasaden en borgmässig liten balkong som kan fungera som predikstol vid friluftsgudstjänst. På brutalismens vis redovisas takbjälkarna i exteriören och utgör samtidigt den enda artikuleringen av kyrkobyggnadens fasad jämte ett fåtal stora gallerförsedda partier. På expeditionsbyggnadens fasad kontrasteras den sträva, kullriga stenytan med tidstypiska blänkande mörkgröna glasskivor.

Kyrkorummet har stora upplevelsevärden med en anslående rymd där det mesta ljuset faller in uppifrån och från sidan vilket ger effektfulla kontraster över de rektangulärt reliefmönstrade, formgjutna betongväggarna, som enligt arkitekt Thornberg har influenser från Japan. Det skrovliga svarta skiffergolvet glimrar likt det krusade hav bohuslänska kamrater från beredskapstiden fiskade ur, de vars djupa kristna tro enligt Thornberg lär ha varit en inspiration under arbetet med Högsbo kyrka. De stora skivor som bildar väggar och tak i det mycket stora kyrkorummet, där koret markeras med ljusinfall, ger ett intryck av att endast ha ställts ihop utan att egentligen vara sammanfogade, som en byggsats eller ett korthus, vilket ger byggnaden en lätthet, trots de tunga materialen. I korväggen sitter ett ca fyra meter högt krucifix av glasmosaik, längs kyrkorummets väggar löper en 70 meter lång mosaikfris, "Ljusbäraren" om Jesu liv, den norra fasaden har fem

¹⁰¹ Riksantikvarieämbetet 2010-12-21.

¹⁰² Texterna baserar sig till viss del på karaktäriseringarna från kyrkobyggnadsinventeringen.

smala mosaikfönster, allt verk med tydlig samtida karaktär av konstnären Knut Irwe. De färgstarka utsmyckningarna framträder tydligt och dekorativt i rummet. Den fasta inredningen är enkelt utformad och håller hög kvalitet. Kyrkointeriören är i stort oförändrad liksom exteriören för hela anläggningen.

Högsbo kyrka har sammantaget så höga arkitektoniska, byggnadsteknikhistoriska, arkitekturhistoriska, personhistoriska, konstnärliga och upplevelsemässiga värden att den är synnerligen märkvärdig, nationellt intressant och regionalt omistlig.

Torsten Roos ritade Sankt Andreas kyrka i Lund 1959, skyddad 1990, och ca 500 byggnader i Malmö, mest känd är Kronprinsen jämnårig med Högsbo kyrka; Roos & Tornberg ritade Limhamns kapellkrematorium 1964, skyddad 1996 samt Sankt Mikael's kyrka i Lund 1978, skyddad 2002. Knut Irwe finns representerad på ett stort antal museer, bland annat på Nationalmuseum och Moderna Museet i Stockholm samt Göteborgs Konstmuseum. Ett av hans stora offentliga verk var dekoren på gamla Bergbanans fasad på Liseberg från 1956. Han verkade också som lärare på dåvarande Konstindustriskolan och Hovedskous målarskola, båda i Göteborg.

Länsmansgårdens kyrka 1972, Lundby församling, Göteborgs kn Torsten Hansson - HPS Planering AB

Länsmansgårdens kyrka är helt integrerad med platsens mindre torganläggning, där ett stråk separerar den från affärsbyggnaden. Efter att på Göteborgs småkyrkostiftelses uppdrag 1965 ha utvecklat en monteringsfärdig, flyttbar småkyrka ville teamet på HPS Planering AB (arkitekterna Torsten Hansson & Per Persson och ingenjör Leif Sördal) gå ett steg längre och konstruera en kyrkotyp för serietillverkning av en permanent kyrka. Man upplevde alltså att samhällets efterfrågan på nya kyrkor skulle fortsätta att vara så stor att det fanns behov av en snabb, rationell och effektiv serieproduktion. Två identiska prototyper placerades 1972 i de göteborgska förorterna Länsmansgården respektive Hammarkullen. Oresjö Sektionshus AB tillverkade modulerna och konstruktionerna gjordes av Rolf Tellstedt AB. Kriminalvårdsstyrelsen med underentreprenörer utförde sprängnings- och grundarbeten, plåt- och takarbeten m.m. samt uppförde klockstapel.

Kyrkorummet skiljer sig helt från den långsträckt låga församlingsdelen genom sin högresta tältkaraktär med branta eternittäckta sadeltak på låga betongsocklar, som på ena långsidan bryts av två entréer med spröjsat råglas och i andra takfallet sitter tolv små fönster upptill. Mellan kyrka och församlingsdel formas en liten atriumgård och 2005 tillbyggdes lokaler till förskolan. Klockstapeln är sakligt men elegant utformad i betong med en träkonstruktion runt klockverket. Kyrkorummets interiör domineras av det höga taket med veckad kryssfanér av björk som leder tankarna till ett textilklätt ökentabernakel. Delar av kyrkans tekniska konstruktion är blottad längs nocken. Rummet är slutet med ljusintag i taket och via dörrpartierna, särskild markering av koret saknas. Inredningen är enkel och ombonad med dopfont och altare av granit, parkettgolv samt bänkar av

björk med subtil rutmönstrad gaveldekor. Altarprydnad från 1974 av konstnärinnan Inger Danielsson, en gobelängtriptyk i ylle.

Länsmansgårdens kyrka är sannolikt byggnadsteknikhistoriskt unik i landet såsom serietillverkningsprototyp för permanent kyrka och en representant för den kraft varmed Göteborgs småkyrkorörelse drev kyrkobyggandets utveckling framåt. Arkitekt Torsten Hansson är en av dem som ritat flest moderna kyrkobyggnader i Göteborgs stift och som även utvecklade Sveriges första demonterbara kyrka. Länsmansgårdens kyrka representerar också den stora grupp av efterkrigstidens kyrkor som har en mindre skala, anspråkslös, tältliknande arkitektur och enkla material.

Utifrån sina byggnadsteknik-, arkitektur-, person- och samhällshistoriska värden är Länsmansgårdens kyrka synnerligen märklig och såväl nationellt intressant som regionalt betydelsefull.

Hammarkullens kyrka är tagen ur bruk. Två vandringskyrkor återstår i Svenska kyrkans ägo och bruk, Älvängens respektive Furåsens kyrkor. Den senare var den första vandringskyrkan och placerades på Brunnsbo torg 1965. Riksantikvarieämbetet har redan insett den monteringsfärdiga kyrkans kulturhistoriska värde genom att skydda Rolf Berghs variant av monteringsfärdig kyrka i Stockholm, kallad studiokyrka, genom Resarö kapell. Men då framtiden för båda nämnda vandringskyrkor i Göteborgs stift dessvärre är ovisst är det idag inte lämpligt att föreslå skydd för dem. Det finns också ett inbyggt problem med vandringskyrkan i att den faktiskt är tillverkad utifrån att vara ett provisorium och kvalitet och dimension på materialen är därefter. Bevarandet går då stick i stäv med själva grundkonceptet som ledde till dess tillkomst. Ett skydd skulle dock i den nationella berättelsen tillföra att idén med monteringsfärdiga kyrkor initierades av Göteborgs småkyrkorörelse och snart fick efterföljare i Stockholm.

Övriga kyrkobyggnader som har höga kulturhistoriska värden som vore skyddsvärda, men som troligen inte betraktas som nationellt tillräckligt intressanta för ett sådant, är följande:

Vallås kyrka 1975, Snöstorp-Breareds församling, Halmstads kn Lise & Hugo Höstrup

Distriktskyrka på parktomt centralt placerad bland en- och flerbostadsområden. Vallås kyrka ritades av Lise & Hugo Höstrup och är den första kyrkan i Göteborgs stift med kvinnlig arkitekt. Särpräglad modernistisk arkitektur med unicitetsvärde genom plåtfasaden och kyrkorummets tetraedriska form som tydligt urskiljs i exteriören, minnande om treenigheten, samt en anslående interiör med kraftigt sluttande golv ned mot koret och diagonala smala väggribbor. Kyrkorummets fasad liknar ett strandat skepp vilket anknyter till det kustnära läget. Kvadratisk plan där gången ned till koret korsar diagonalt. Dramatisk ljusförling där endast ett fönster i takspetsen över altaret ger dagsljus. Tidstypiska material där golv och det fristående runda, evighetssymboliserande, altaret är tillverkade i betong med fingraderad singel i ytan. Altarkrucifix i Venetiansk silvermosaik av konstnären Hans Fagerström, Halmstad och ovanlig dopfont av grönt betongglas tillverkad av Berlings glas i Halmstad med invändig ljusställning. Homogent gestaltad kyrkobyggnad i suterräng med flera olika lokaler på tidstypiskt vis; samlingssal förbunden via vikvägg med kyrkorummet, kök, ungdomslokaler, förskola etc. Fristående klockstapel i samma material, eloxerad aluminiumplåt. Hela anläggningen är intakt sedan uppförandet.

Vallås kyrka har som helhet höga arkitektoniska värden och unicitetsvärden genom fasadklädseln i kombination med kyrkorummets gestaltning.

Toleredskyrkan 1962, Lundby församling, Göteborgs kn
Torsten Hansson

Stadsdelskyrka, småkyrka, med enskild placering vid trafikled och flerbostadshus. Kyrkorummet utgör tillsammans med klockstapeln, integrerad med entrén, en självständig vitputsad byggnad gentemot de vidbyggda låga församlingslokalerna med brunmålade träfasad (uppförda 1979 då de ersatte församlingslokaler som föregått kyrkan). Helt enligt arkitektens och småkyrkorörelsens intentioner är utformningen av kyrkorummet nära besläktad med den romanska landsortskyrkan till färg och form och klockstapelns placering ger referenser till medeltida stigluckor, men kyrkan är helt modern i byggnadsteknik och materialval. Stommen är av betongsten och limträbalkar, eternitshingel täcker taket och stora betongglas med varierande relief bryter rytmiskt upp fasaderna. Detta möte mellan tradition och tidigt 1960-tal är karaktäristiskt för Toleredskyrkan.

Kyrkobyggnadens kortsidor är konvexa, medan klocktornet har konkava fasader. Linjespelet ger kyrkan en försiktigt särpräglad form och växelspelet återkommer invändigt där korttrappans rundning samspelar med kortsidornas buktande väggar. I det rektangulära kyrkorummet markeras koret endast med trappan och rummet hålls visuellt samman av det stora blåmålade innertaket och de slutna kortväggarna. Tillsammans med det ovanligt stora ljusinfallet från fönsterpartierna skapas en tydlig kontrast mellan öppet och slutet. Hela korväggen täcks av en mosaik i blå och beige toner av konstnärinnan Elsa Hansson-Winnberg. De blåmålade släta bänkgavlarna har i sin siluett en omisskännlig prägel av 1960-talets formspråk. Inpräglade liksidiga kors med trubbiga innervinklar utgör en homogen dekor på korinredningen, och återkommer som mönster på innerdörrarna till entrégången. Tidstypiska vikväggar leder till samlingssalen och vidare till övriga lokaler, allt i ett våningsplan. Kyrkorummet helt intakt sedan uppförandet, församlingsdelen och kyrkotomten renoveras 2011.

Toleredskyrkan har ett representativitetsvärde för småkyrkorörelsens kyrkobyggnadsideal till form, innehåll och skala, men med en adderad arkitektonisk lekfullhet och modern dräkt, även interiören. Tidstypiska byggnadsmetoder och material har använts. Konstnärliga värden i den för stiftet unika korutsmyckning med hel väggmosaik, tidstypiskt nonfigurativ, av lokal konstnärinna.

Överlida kyrka 1963, Mjögåcks församling, Svenljunga kn Nils Halla, Bengt Edman

Kyrkobyggnad på landsbygden centralt belägen i pastoratet och i ett villasamhälle framväxt på 1900-talet som stations- och industrisamhälle. Överlida kyrka byggdes 1962-63 under ledning av fabrikör Nils Andersson efter en donation till församlingen av lantbrukare Fritz Pettersson det s.k. "Finnaboarvet". Arkitekterna Nils Halla, bördig från bygden, och den mer kände tegelbrutalisten Bengt Edman från småländska Forsheda gjorde ritningarna 1959, men man avvek något från dessa vid uppförandet. Inredningsarkitekt var Bo Christiernins byggnadstekniska byrå. Klockstapel av okänd arkitekt invigd samtidigt med kyrkan. Kyrkobyggnadens två byggnadskroppar har trästomme och bygger på enkla geometriska former, triangeln och rektangeln, där kyrkorummets eternitshingelbelagda tak når marken och går i liv med de resliga, träklädda gavlarna. På tidstypiskt vis förenas kyrkorum och samlingshall med skjutdörrar, gemensam entréhall för hela anläggningen. Invändigt får kyrkorummets dagsljus främst via ett gavelspetsfönster över koret. Vitlaserade träväggar och inredningen av omålat trä formar tillsammans med rummets lilla yta och dramatiska höjd ett lugnt, intimt rum med stora upplevelsevärden. Exteriört intakt, även entrén till den ursprungliga sakristian.

Överlida kyrka kallas "Gåvornas kyrka" då den i sin helhet är grundad på gåvor av olika slag med utpräglad lokal anknytning, vilket gör den till en utmärkt representant för den betydelse tillkomsten av lokala kyrkor hade under efterkrigstiden och det engagemang människor lade ned i detta syfte. En dokumentation över samtliga gåvor och givare finns och bland donatorerna märks såväl privatpersoner, hembygdsföreningen, företag och Älvsereds församling. Kyrkan har därmed ett mycket högt identitets- och symbolvärde för trakten och därtill ett mycket högt bruksvärde då cirka 80 procent av pastoratets

verksamhet enligt uppgift är förlagd hit. Altarskåp och Mariaskulptur av bildhuggaren Eva Spångberg tillkom 1993, då sakristian flyttades och koret vidgades, och tillförde konstnärliga värden.

De tre lundaarkitekterna Bengt Edman, Klas Anshelm och Bernt Nyberg brukar tillsammans med bland andra Sigurd Lewerentz anses vara de främsta företrädarna för den brutalistiska arkitekturstilen i Sverige, främst företrädd under 1960-talet i Sverige. Den svenske arkitekten Hans Asplund anses vara den som myntade uttrycket nybrutalism (new brutalism) i en skämtsam kommentar (1950) till den av Bengt Edman och Lennart Holm ritade Villa Göth i Uppsala. 1968 fick Edman Kasper Salinpriset för studentbostadshuset Vildanden i Lund.

Nils Halla skrev 1944 boken "Lantkökets planering och inredning m.m." med 27 ritningar för köksinredning.

Bo Christiernins byggnadstekniska byrå var mycket aktiv i Borås vid tiden och har bl.a. gjort ritningarna åt företaget Svensk Modeindustri till en sju våningar hög, punkthusliknande tillbyggnad 1963 av en äldre industribyggnad. Byggnaden ingår idag som Simonsland 11 i "Program för bevarande för området Simonsland", Borås Stad 2009.

Stenkullens kyrka 1990, Lerums församling, Lerums kn
Margareta Rydbo

Liten distriktskyrka av trä belägen i ett villaområde och till skala och arkitektur anpassad därefter. Kyrkan ritades av Lerumsarkitekten Margareta Rydbo och för färgsättningen svarade Fritz Fuchs för Stiftelsen Färgbygge i Järna. Troligen Sveriges enda kyrkobyggnad inom Svenska kyrkan byggd och färgsatt med antroposofiska arkitekturinflenser och den enda i Göteborgs stift som enbart har en kvinnlig arkitekt. Kyrkorummet uppfördes 1990 tillsammans med ett förrum som tillbyggnad på ett församlingshem från 1970, som då också renoverades och entrépartier tillkom som harmonierar med tillbyggnaden. Kyrkorummet höjer sig knappt över byggnaden i övrigt men har en liten, udda gestalt där en klocka är placerad på fasaden ovanför en grund, sluten kornisch.

Kyrkorummet är polygonalt men har på antroposofiskt vis inga räta vinklar och fönstersättningen är helt fri med små fönster på olika men främst hög höjd, förenade av ett överstycket lutar och har ett avfasat hörn. Planen kan tolkas som treskeppig då mittpartiet i rummet är högre än sidorna, avskilt med slanka pelare. I kornischen står altaret och däröver sitter ett stort altarkors i tenn, "Livets träd" av Lerumskonstnären Carl Rapphed från år 2000. Interiören är helt träklädd och flexibelt möblerat med sadeljordsklädda stolar. Färgsättning i milda laserande toner av blålila och rosa; förrummets väggar går också i en rosaröd nyans. Exteriören har pastellkulörer i blått, gult och rosa. Kyrkorummet är intakt men en sakristia tillkom 1999 placerad väster om kyrkorummet. 2011 planeras en tillbyggnad på församlingsdelen som pendang till sakristian.

Stenkullens kyrka är arkitekturhistoriskt värdefull med unicitetsvärden såsom representant dels för antroposofiska arkitekturideal, dels för kvinnlig sakral byggnadskonst i landet som helhet.

Billdals kyrka 1992, Askims fs, Göteborgs kn
Magnus Wångblad, Arkitektriangeln

Kyrkobyggnad belägen vid Billdalsviken i en vägkorsning, där den ingår i ett löst formerat centrum till ett naturskönt äldre villasamhälle. Byggnaden har en påtaglig samtidsprägel och en tydlig anpassning till placeringen nära havet. Planformen är en rät vinkel, där kyrkorummet kragar ur och reser sig ur skärningspunkten, krönt av ett klocktorn vid ena sidan, varifrån ett takfall sluttar brant ned över kyrkorummet. Den höga mittendelen har en särpräglad fågelliknande profil och kyrkan har liknats vid "ett falurött sjömärke" eller en fyrbåk och har ett stort miljöskapande värde, från havet ett landmärke. En liten grupp kyrkor har denna "fågelarkitektur" i Göteborgs stift. Byggnaden har en tydlig fram- och baksida och entrén sitter mitt i den famn flyglarna öppnar bakåt. I gatufasaden skjuter stora spröjsade fönsterpartier upp över takfoten och formar där ett böljande tak. Överhuvudtaget är det taken och det rika antalet fönsterpartier av olika slag, där den tidstypiska kantställda rutan är rikligt representerad, dominerande i exteriören.

Arkitekturen har trots sin tidstypiska dräkt en utpräglad "genius loci", alltså tydliga referenser till platsens själ med inspiration inte bara från havet, utan också den äldre nationalromantiska villabebyggelsen som på kyrkobyggnaden uttrycks med faluröd lockpanel med vita spröjsverk i fönstren, hög sockel i betongsten och branta lertegeltäckta tak. Samlingssalen är tidstypiskt förenad med kyrkorummet via en vikvägg och från salen har man havsutsikt, liksom via en liten kantställd fönsterruta vid dopplatsen i kyrkorummet. Kyrkorummet har en oregelbundet sexkantig form som tillsammans med rummets bredd och möblering syftar till att skapa en koncentration och intimitet runt altaret. Kyrkans vävda altarpuppasats av Inga-Karin Jonsson är överförd från föregångaren; en vandringskyrka som står kvar men idag utgör en bostad.

Billdals kyrka är i allt väsentligt ut- och invändigt oförändrad sedan uppförandet och är ett bra exempel på en välartikulerad, tidstypisk träarkitektur som ändå är anpassad till sin plats med äldre bebyggelse.

Magnus Wångblad är numera stadsarkitekt i Vänersborgs kommun.

Biskopsgårdens kyrka 1961, Lundby fs, Göteborgs kn Johannes Olivegren

Stadsdelskyrka som utgör slutpunkt för ett väl gestaltat torg i etager i Södra Biskopsgården, Vårväderstorget. Kyrkorummet urskiljer sig tydligt i byggnadskomplexet genom att likna en väldig vit betongfågel som landat på en låg gul tegelbyggnad. Kyrkorummets exteriör leker med triangeln form och två höga trekantiga, mot varandra vinklade betongskivor står framför den resliga korfasaden och däremellan hänger klockorna. Betongkroppen hyser också samlingshallen, förenad med tidsenlig vikvägg med kyrkorummet, och i mötet mellan lokalerna är takets lägsta punkt men det reser sig åter så att ett motfallstak formas. Båda gavlarna pryds av glasmosaik av konstnären Ralph Bergholtz.

Byggnadstekniskt var kyrkan mycket avancerad för sin tid och konstruktionen har i vissa avseenden orsakat fuktproblem, främst relaterade till takkonstruktionen. Den har därför renoverats återkommande och bl.a. har atriumgården byggts in och införlivats med kyrkorummet, där den idag utgör en betydelsefull meditativ plats. Ett burspråk har byggts till i samlingshallen vilket har ändrat ljusflödet i kyrkorummet då vikväggen normalt sett står öppen. Expeditionen har också byggts om.

Biskopsgårdens kyrka är trots renoveringar en arkitektoniskt intressant särpling med byggnadsteknikhistoriskt värde av en framstående arkitekt. Kyrkobyggnaden har också ett högt miljöskapande värde såsom en komponent i Vårväderstorgets helhetsgestaltning.

Johannes Olivegren är en av de arkitekter som har ritat flest kyrkor i Göteborgs stift respektive fått flest moderna kyrkobyggnader skyddade i Sverige. Hans eget arkitektkontor kom att specialisera sig på restaurering och nybyggnation av kyrkobyggnader, främst i Västsverige. Typiskt för Olivegren blev en stil med brutalistiska drag, råa materialval och exponerade strukturer i betong och tegel. Olivegren fick en Teknologie doktortitel 1976. Ett uttryck för hans experimentlusta var när han i början av 1970-talet ledde han ett experiment med brukarplanering i Jättestensområdet på Hisingen i Göteborg, där 12 familjer erbjöds att designa sina hus själva.

Aspenkyrkan 1972, Lerums fs, Lerums kn Håkan Lindqvist

Aspenkyrkan är trots sin solitära placering i en brant ekbacke belägen mitt i samhället Aspen, strax ovanför dess centrum, till vilket en gångväg leder med trappor och smal passage mellan kyrkan och klockstapeln. Kyrkan uppfördes 1971-72 efter ritningar av arkitekt Håkan Lindqvist och den ingår i ett tidstypiskt till karaktär och fasadmateriell sammanhållet komplex med tre byggnadskroppar, där klockstapeln står i mitten och förenar en mindre byggnad med kyrkans förskola och en större byggd i suterräng utefter berget med kyrkorum, församlingslokaler och ungdomsgård. Arkitekturen har utvändigt enkla och rena linjer med en omsorg i detaljer såsom utstruket fogbruk, vackert mönsterlagda tegelrör i ventilationsöppningar och fint plåtarbete i taksargar där stuprörens trattar är integrerade. Klockstapeln är väsentlig för anläggningens arkitektoniska värde där ett säregt krön formas av höga, smala ljudöppningar i utkragningar på hörnen. Sett från trappans fot sträcker sig från tornkrönet en utsträckt sluttande taklinje över hela kyrkorummet, och tillsammans med den därunder höga, smala passagen mellan byggnaderna i de annars slutna fasaderna får anläggningen en omiskännlig profil.

Kyrkorummets interiör är anslående och tämligen unik då svängda limträbalkar i ett knippe med böjda träribbor emellan startar bakom altaret, reser sig och bär upp kyrkorummets karaktärs- skapande solfjäderformade tak, "livets träd". Rumsplanens och bänkkvarterens diffusa halvcirkel kan tänkas bli fullbordad utanför kyrkans väggar och därmed symboliskt innesluta alla i samhället. Det genomgående materialet i kyrkorummet är blocklimmad furu med inslag av ek i inredningen som kontrasterar mot det vitslammade väggteglet. Ovanligt är att kyrkan har en stor läktare vars trappa nära nog når fram till koret, liksom att det längs med trapploppet finns en körläktare. Förutom ett mindre fönster bakom altaret sprids dagsljus försiktigt främst från dold fönsterrad ovanför läktaren. På bänkgavlarna sitter en karaktärsskapande vit armatur på smal stång med nakna glödlampor i ett bärlignande kluster upptill. De har också en arkitektoniskt viktig rumslig betydelse då de höjdmässigt formar en nivå mellan bänkgavlarna och taket och definierar bänkarna som ett rum i rummet. Den fasta inredningen, ritad av kyrkans arkitekt, är väl genomarbetad och formspråket genomgående tidstypiskt med okomplicerade funktionsbundna former. På kyrkorummets södra vägg finns en av tiden präglad väggmålning från 1972 av konstnärinnan Kaja Bentzel och framför korfönstret hänger en ljusgenomsläpplig textil av textilkonstnärinnan Inga-Karin Jonson, Lerum, "Jesus på förklaringsberget". I församlingslokalerna har vissa ombyggnader vidtagits och bl.a. försvann en tidsmarkör då man la igen "gropen" framför öppna spisen i ungdomslokalen.

Kyrkobyggnaden är uppförd med stor medvetenhet och konsekvens vad gäller form, färgsättning och materialval och dess prägel från byggnadstiden är intakt såväl ut- som invändigt. Utöver arkitektoniska värden för anläggningen som helhet besitter interiörens ovanliga gestaltning och armatur även upplevelsevärden.

Kristinedalkyrkan 1971, Norums och Ödsmåls fs, Stenungsunds kn
HLM Arkitekter (Hernek, Lindsten, Molin)

Kristinedalskyrkan är en stadsdelskyrka i Stenungsund, uppförd 1970-71 efter ritningar av HLM arkitekter (Hernek-Lindsten-Mohlin), där Carl-Anders Hernek är en av de arkitekter som ritat flest kyrkor i Göteborgs stift. Kyrkan är tillkommen i samband med utbyggnad av omgivande bostadsområden men har en solitär placering i en skogsbacke. Den är på ett tidstypiskt sätt sammanbyggd med flera lokaler för kyrkans verksamhet och en expeditionsbyggnad i suterräng (f.d. diakonbostad). Kyrkorummet urskiljer sig inte markant ur anläggningen, som har en tämligen profan arkitektur, men annonseras från vissa håll av en hög korabsid. Exteriört är anläggningen enhetligt utformad i rött tegel och låga plåtklädda valmade sadeltak, som ursprungligen var plana men fick byggas om på grund av fuktproblem. Entrén vetter åt en väl definierad mindre gård, och mitt emot entrén står en ovanligt utformad klockstapel med tre tegelpelare, gränsande en låg skiffermur, varemellan två klockor hänger.

Kyrkorum och församlingssal ligger samlade på ena sidan av en lång korridor med förhall och övriga församlingslokaler på andra sidan, vilket är en relativt ovanlig lösning. Trots mindre ombyggnader är den ursprungliga prägel välbevarad. Kyrkorummet är av typen med ett stort rektangulärt rum med slutna tegelväggar och omarkerat kor, men med altaret placerat på en upphöjd nivå i en bred absid med sidoljus från smala fönsterslitsar. Ett stort kvadratisk fönster i ett utkragande litet sidokapell med lågt tak bjuder en kontrasterande utblick mot skogsbacken och korresponderar med ett liknande fönster på väggen mitt emot uppe vid taket. Kyrkorummets interiör har en i alla delar medveten och väl genomförd gestaltning, gällande såväl form och ljusföring som materialval och ytbehandling. Utmärkande för denna kyrka är innertaket som liknar flätad rotting indelat i ett rutverk med infälld belysning, samt subtila väggdekorer såsom en korsfris på tre av rummets sidor och en uppluckring av fogarna mot samlingsalen som förbinds med kyrkorummet via en dörr. Fogarna är indragna på motsvarande yta i salen, som är helt samgestaltad med kyrkorummet men ljusare, med ett stort centralt fönsterparti med smala slitsar. All ursprunglig snickeriinredning är enhetligt och medvetet utformad, och i de flesta fall utförd i vitlaserad fur. Även belysningsarmaturerna ingår i den gestaltade helheten.

Kyrkan är en god representant för homogent och återhållsamt gestaltade kyrkobyggnader med inkluderat kyrkorum, där interiören besitter upplevelsevärden genom arkitektoniska och hantverksmässiga kvaliteter.

Sankt Markus/Lukas krematoriekapell, Lundby nya kyrka och Sankta Katarina krematoriekapell har höga kulturhistoriska värden men kan i egenskap av byggnad på äldre begravningsplats betraktas som skyddade genom KML 4 kap. § 13.

Sankt Markus & Lukas kapell. T.h. Altarplatsen i Sankt Lukas.

Lundby nya kyrka. T.v. vy mot koret.

Sankta katarina kapell. T.h. kapellet sett från läktaren.

Slutord

Utöver att säkerställa bevarandet av kyrkobyggnader med höga kulturhistoriska värden skulle flera luckor i stiftets moderna kyrkobyggnadshistoria täppas till med ovanstående förslag till skydd: kyrkor av trä, småskalig arkitektur och bruket av tidstypiska enklare material, göteborgska byggnadstekniska innovationer samt representationen av de regionalt mest anlitade arkitekterna och därtill kvinnligt sakralt byggande. Däremot saknas här fortfarande förslag på skydd för någon 1980-talskyrka samt modern kyrkobyggnad i Bohuslän. Gemensamt för dessa var att flera tänkbara kyrkobyggnader redan hade byggts om eller står inför en renovering som reducerar det kulturhistoriska värdet. I andra fall var framtiden oviss eller verksamheten av sådan karaktär att skyddet befarades vara till men, och någon har diskuterats för eventuell försäljning. Somliga har överhuvudtaget inte ett tillräckligt sammansatt och högt kulturhistoriskt värde för detta sammanhang. Däremot innehåller förslaget ett par kyrkobyggnader från tidigt 1990-tal, vilket fanns redan på Riksantikvarieämbetets förslagslista från 1999. Skyddad eller inte så är det viktigt att förmedla kunskapen om varför de moderna kyrkobyggnaderna ser ut som de gör, vilka tankar som formade dem, för det man förstår har man lättare att uppskatta och det man tycker om vårdar man. Men framförallt ska de fortsätta brukas för att bestå.

Balkongpredikstol i fasaden på nedre gården, Högsbo kyrka.

Källförteckning

Andersson Elisabeth, Löfgren Eva, *Kulturarv Etik Demokrati: Metoder för kulturhistorisk värdering i samverkan med boende i samhället. Surte och stadsdelen Rud*. Arbetsrapport Storstadens arkitektur och kulturmiljö. Länsstyrelsen Västra Götaland, Göteborg 2000.

Bergsjöns kyrka: Inventering av Göteborgs kyrkobyggnader. Göteborgs kyrkliga samfällighet 2007. Torbjörn Lindstedt, Ann-Charlott Strandberg.

Dahlquist Matilda, *Kyrkliga inventarier och inventarieförteckningar*. Göteborgs stifts skriftserie 2010:1.

Eckerdal Per *Småkyrka i storstad: småkyrkorörelsen i Göteborg 1946-1970 : En studie av kyrklig strategi i en växande storstad* . Diss. Lunds Universitet 1992.

Edqvist Gunnar, Friedner Lars, Maria Lundqvist Norling, Patrik Tibbling, *Kyrkoordning för Svenska kyrkan 2010: med kommentarer och angränsande lagstiftning*. Stockholm 2010.

Gullbrandsson Robin, *Tusenårigt arv: Skara stifts kyrkor*. Skara stiftshistoriska sälls kaps skriftserie:41, 2008.

Hjällbo kyrka: Inventering av Göteborgs kyrkobyggnader. Göteborgs kyrkliga samfällighet 2007. Författare Torbjörn Lindstedt, Ann-Charlott Strandberg.

Juvander Katarina, Lindhe Jens, *Martin Luthers kyrka*. Raster förlag 2003.

Lindblad Henrik, *Utvärdering och utveckling av karaktäriseringar och prioriteringar*. Slutrapport, 2010-07-23, Kyrkokansliet, Uppsala. Dnr Ks 2010/0633.

Härlanda kyrka; En vandring genom byggnadshistoria och arkitektur i en kyrka med buskapet i väggarna. Sammanställd av Arne Johansson med bidrag från Claes Caldenby och Karin Coxner Ringlander. Härlanda församling, Göteborg 2008.

Högsbo kyrka: Knut Irwes fris om Jesu liv, Ljusbäraren. Beständigt 3/96, skrift utgiven i samband med Högsbo kyrkas 30-årsjubileum 1996, skriven av Irwe och Gunnar Bäckström, foto Håkan Berg.

Levande arv: Teologisk eftertanke och praktiska råd vid förändring och bevarande av kyrkobyggnader. Svenska kyrkan 2007. Redaktör Boel Hössjer Sundman.

Mellgren Maria, *Kyrkor i Göteborgs stift: Rapport över kyrkobyggnadsinventering och karaktärisering 2001-2007*. Göteborgs stifts skriftserie 2009:1.

Mellgren Maria, *Tvättstugan på fastigheten Stensmedjan 7, Trollhättan*. Kulturhistorisk utredning Regionmuseum Västra Götaland, Vänersborg 2004.

Mellgren Maria, *Kiosken på fastigheten Balder 10, Vänersborg*. Kulturhistorisk utredning, Regionmuseum Västra Götaland, Vänersborg 2004.

Nyström Clara, *Moderna kyrkor; reflektioner kring ett övertaligt kulturarv*. Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen i Kulturvård, 15 p. Göteborgs universitet 2010:29.

Ridderstedt Lars, "Det andaktsskapande ljuset: Några nutida arkitekters kyrkorum. *Kyrkorummet – kulturarv och gudstjänst. En samtalsbok om ett förändringsskede*. Symposium oktober 2007. Växjö stift 2008.

Riksantikvarieämbetet *Nya svenska kyrkor: Del II Götaland*. 1993. Redaktör Lennart Illerstad.

Riksantikvarieämbetet *Kulturhistorisk karakterisering och bedömning av kyrkor – en handledning för kulturmiljövården och Svenska kyrkan*. Text: Ingrid Schwanborg. 2002.

Wennås Olof "Får en kyrka se ut hur som helst? Några drag i svensk kyrkoarkitektur 1955-1975. *Humanistdag-boken; 16*, s. 365-372, Humanistiska fakultetsnämnden. Gränser: populärvetenskapliga föredrag om humanistisk forskning som hölls under humanistdagarna 4-5 oktober 2003 vid Göteborgs universitet. Läst via nätet <http://hdl.handle.net/2077/17667>.

Otryckta källor

Församlingsinstruktion för Martin Luthers församling, 2005.

Magnus Johansson, Veronica Olofsson, *Delaktighet i praktiken: Metodutveckling avseende kulturhistorisk inventering av kyrkor byggda efter 1939*. Kalmar läns museum dnr 32-540-2010, på uppdrag av Linköpings stift. [Jag har endast tagit del av en icke färdigställd förhandskopia.]

Länsstyrelsen Hallands län, *Beslut: tillbyggnad av krematoriet och S:ta Kataringa kapell vid västra begravningsplatsen, Halmstad, Halmstads kommun*. 2009-08-20, dnr 433-10793-09 13-80-01.

Länsstyrelsen Västra Götaland, Kulturmiljöenheten Thomas Engel, odaterat dokument *Skyddade kyrkliga miljöer enligt Riksantikvarieämbetets utskick av 1988-06-20, 1996-06-14 och 1999-03-10, 2000-07-05*.

Martin Luthers kyrka, vykort. Foto: Ian Schemper.

Norra kapellet, Kvibergskyrkogården: Dess tillkomst 1951-09-23. Stencil mottagen vid besök i Sankt Olofs & Sankt Sigfrids kapell.

Riksantikvarieämbetet 1990-04-19, beslutsunderrättelse angående skydd enligt kulturminneslagen av kyrkor uppförda efter 1939. Dnr 3618/88.

Riksantikvarieämbetet 1996-06-14 dnr 3551/88, *Skydd enligt kulturminneslagen samt tillståndsprövning för ändring m m av vissa begravningsplatser med kapellkrematorier eller begravningskapell*. Beslut utskickat till berörda.

Riksantikvarieämbetet 2002-12-20, Arbetshandling rev. 2003-05-19 och mars 2006, *Skyddsvärda kyrkor uppförda 1940 och senare. Urval 2000-2002*. Dnr 312-1147-1999. (Två olika dokument där det ena kallas "Förteckning under arbete" och specificerar skyddets omfattning.)

Riksantikvarieämbetet 2008-05-08 dnr 312-1739-2008, *Rutiner för urval av yngre kyrkobyggnader och begravningsplatser som ska omfattas av tillståndsplikt enligt 4 kap. KML*. Dokument med information om ändring av rutinerna samt bilaga med förteckning över kyrkobyggnader och begravningsplatser tillkomna efter 1939 som omfattas av tillståndsplikt.

Riksantikvarieämbetet 2010-12-21 dnr 312-2208-2010, *Angående förslaget att Sjötorps kyrka i*

Mariestads kommun, Västra Götalands län, ska omfattas av tillståndsprövning.

Riksantikvarieämbetet 2011-03-29, *Vägledning för tillämpning av 4 kap. kulturminneslagen.*
Remissupplaga till Göteborgs stift.

Svenska kyrkan, *Kyrkoantikvarisk ersättning. Villkor och allmänna råd. Bilaga till Kyrkofondens styrelses beslut 2006-06-07.*

Svenska kyrkan, *Svenska kyrkans redovisning för år 2009 angående de kyrkliga kulturvärdena och användningen av den kyrkoantikvariska ersättningen.* Rapport till kulturdepartementet 2010-03-22, dnr: KAE 2010/0006.

Protokoll Göteborgs stiftsstyrelse 2011-04-26 § 55, ”Fastställande av beslut att ta Hammarkullens kyrka ur bruk”. Dnr 309/11/77.

Internet

Arkitekten på nätet, augusti 2003, <http://www.arkitekt.se/s7726>.

Backa församling <http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?di=650045>.

Bergsäker http://www.bergsaker.se/news.asp?r_id=8789,

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet www.bebyggelseregistret.raa.se.

Boverket <http://www.boverket.se/Planera/Kommunal-planering/Omradesbestammelser/>.

DirektPress Göteborg Väster 2010-06-09, ”Högsbo kyrka är som en väldig borg”, Camilla Käck, <http://www.direktpress.se/goteborg/Vaster/Nyheter/Hogsbo-kyrka-ar-som-en-valdig-borg/>.

DirektPress Göteborg Hisingen 2010-10-31, Madeleine Christell, <http://www.direktpress.se/goteborg/Hisingen/Nyheter/Snyggaste-huset---Hisingen/>.

Gunnareds församling <http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=648826>.

Larry Speck <http://larryspeck.com/2011/02/02/finnish-engineers-association-building>.

Luleå stift <http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=650379>.

Magasin1 <http://www.magasinett.net/start/doc.php?did=475>.

Moderna Västra Götaland
http://www.modernavg.se/kulturvast_templates/Kultur_ArticlePageWide.aspx?id=40833.

Möbelbasen Danmark
<http://moebelbasen.dk/Leverand%C3%B8rer/Artek+v+Roomstore/Belysning/Belysning/Pendler/A110.produkt?PrdLng=100869&SplLng=6882>.

Rättsnätet, *Lag (1988:950) om kulturminnen m.m.*
<http://www.notisum.se/rnp/sls/LAG/19880950.htm>.

Svenska kyrkans hemsida för böner, <http://svenskakyrkan.se/be/prayer/22451>.

Svensk byggtjänst,

http://byggkatalogen.byggtjanst.se/steni_sverige_ab/vaggbekladnad_och_fasadbekladnad/steni_nature_fasadskiva/i110981/.

Ytong <http://www.yxhult.se/mexisten>.

Verbum förlag, <http://www.verbumforlag.se/frlsarkransen/1294491-frlsarkransen-start>.

Visual arkiv, arkivdatabas för ritningar på nätet,

http://www.visualarkiv.se/xtf/view?docId=SE/O258G/GSA/5736.ead.xml&doc.view=entire_text.

Wikipedia, Johannes Olivegren, http://sv.wikipedia.org/wiki/Johannes_Olivegren.

För informanter se Bilaga 1.

BILAGA 1 – Informanter vid kyrkobesök

Personer som endast besvarat vissa frågor står inom parentes till skillnad från dem som deltagit i en full intervju.

Kyrka	Person	Datum, tid
Ansgarskyrkan, Partille	Karin Karlsson tf kyrkoherde	5/4 9
Apelgårdens småkyrka, Kålleröd	Lars Nordh kyrkoherde	17/3 ca 10
Aspenkyrkan	John Molén kyrkoherde	29/3 10
Bergsjöns kyrka	Henrik Törnqvist kyrkoherde	5/4 14
Billdal, Askim	Roger Andersson distriktspräst (Leif Dahlin, pensionerad kh)	14/3 16
Biskopsgårdens kyrka	Linda Lindblad, komminister/distriktschef	13/4 10
Brunnsbokyrkan	Anders Stenbäck komminister	20/4 13
Bäve kyrka	Göran Starke kyrkoherde	6/4 10
Dalabergskyrkan, Bäve	Göran Starke kyrkoherde	6/4
Dalstorps kyrka	-	31/3 14
Furåsens kyrka	Jan Elvmarker komminister	16/3 14
Fågelbergskyrkan, Mölndal	Stefan Risenfors kyrkoherde	17/3 8.30
Glöstorpskyrkan	Bengt Hensing kyrkoherde	30/3 kl 13
Guldhedskyrkan	Ewa Selin kyrkoherde	1/4 14
Gunnareds kyrka	Annika Vindare kyrkoherde	5/4 11
Hjällbo kyrka	Lisa Westberg präst (Ulrika Melin-Larsson musiker)	20/4 10
Härlanda	Karin Coxner-Ringlander kyrkoherde	19/4 9.30
Högsbo kyrka	Britta Broman kyrkoherde (Bert Rudal klockare)	30/3 kl 10
Johannebergskyrkan	Lars Persson kyrkoherde, Hampus Winroth vaktmästare	1/4 9.30
Kinnarumma kyrka	Sven-Erik Olsson kyrkoherde	31/3 16
Kristinedalskyrkan, Norum	Helena Lindholm teknisk chef Åke Wiklund komminister	6/4 13.30
Kvastekulla begkapell/griftegård	-	29/3 13.30
Lundby nya kyrka	Ing-Marie Gustavsson diakon/distriktschef	11/4 11
Länsmansgårdens kyrka	Erik Stenberg Roos komminister/distriktschef	11/4 14
Martin Luther, Halmstad	Bo Wallén kyrkoherde	7/4 12
Nols kyrka, Starrkärr	Mikael Nordblom komminister	14/4 10
Sankt Jörgens kapell, Varberg	Tomas Drottz krematorievaktmästare	4/4 10.30
Sankt Markus/Lukas, Västra kkg	(Rigmor Johansson krematorievaktmästare)	16/3 15.30-16
Sankt Olof/ avlyst Sigfrid i bruk	(Anette Tobiasson kapellvaktmästare)	29/3 15
Sankta Katarina kapell, Halmstad V:a kkg	(Christer Jönsson krematorievaktmästare)	7/4 14
Stenkullens kyrka	Eva Gripenby komminister	29/3 e 11- 12.30
Tolereds kyrkan	Lotta Olsson komminister/distriktschef Lars Arnell komminister	30/3 ca 13.30
Vallaskyrkan, Snöstorp/ Halmstad, Ängsgårdsvägen 2	Mona Andersson församlingshemsvärdinna (Anna Lindberger diakon)	7/4 10.45
Älvängens kyrka	Åsa Gunnervik kantor (Per-Martin Andersson komminister tfn)	14/4
Överlida kyrka	Torbjörn Edebol kyrkoherde	31/3 11

BILAGA 2 - Förteckning över småkyrkoområden

När fick de provisoriska lokaler respektive en permanent kyrka, Eckerdal s. 68-73.

Område	Lokal	Permanent, år
Skår	Barack, första 1948	1959
Tolered	” 1950	1961
Guldheden	” 1951	1966
Burås	” 1951	1971
Björkekärr	Bv hyreshus 1955	1958
Kortedala	Källarlokal, barack	1956
Brunnsbo	Lokal 1963, vandringskyrka 1965	1972
Norra biskopsgården	Lokaler 1959	1971
Länsmansgården	Lokal 1965	1972
Södra biskop	Församlingssal 1957	1961
Pater Noster, Masthugg	”Kyrksal” 1960	1972
Kungsladugård	Kapellförening 1934, 40-talet 1960 Kungsladugårds kyrkostiftelse, Mariasalen i hyreshus 40-t början.	
Högsbo	Kyrksal hyreshus 1954, flytt 1965, Högsboskolans aula	1966
Kaverös	Lokal 1955, kyrksal 1956	1969
Näset	Folkets hus/Näsetgården -55	1967
Ekeback	Vandringskyrka 1970, hyreshus 1960-talets början, ingen permanent	

BILAGA 3 - Anläggningstyper

A 2 Anpassad kyrka
 AA 15 Anpassad anläggning m anonym kyrka
 AU10 Anpassad anläggning m tydligt urskiljbar kyrka

S 3 Självständig kyrka
 SA 5 Självständig kyrka, adderade avvikande volymer
 SL 17 Självständig kyrka, adderade liknande volymer
 SH 7 Självständig kyrka, homogent komplex

K 9 Kapellstil, enkel
 T 3 Traditionell
 TL 4 Tältstil
 V 4 Vandringskyrka, el prototyp permanent

Kyrka/kapell	År	Reg	Ekonomisk enhet	Arkitekt	Typ
Föreslagen av RAÄ 99 Skyddad					
Ansgarskyrkan	1984	B	Partille-Sävedalen k s	Stig Henrik Lundgren	A
Sommarhemskyrkan	1984	B	Uddevalla ky sf	Carl-Anders Hernek	A
Skogskyrkogårdens kpl	1951/98	H	Falkenberg-Skrea k s	Georg Rudner	AA
Krokslättkyrkan	1955	B	Mölnads ky sf	Walter Holmén	AA
Björkö kapell	1957	B	Öckerö fs	Olov Geggen	AA
Guldhedskyrkan	1966	G	Göteborgs ky sf	Helge Zimdal	AA
Kristinedalskyrkan	1971	B	Norums ky sf	HLM Arkitekter (Hernek, Lindsten, Molin)	AA
Lövgårdets kyrka	1973	G	Göteborgs ky sf	Sidney White	AA
Pater Nosterkyrkan	1973	G	Göteborgs ky sf	Torsten Hansson	AA
Stensjökyrkan	1973	B	Mölnads ky sf	Arne Nygård & Kjell Malmqvist	AA
Mikaelskyrkan/Askim	1976	G	Göteborgs ky sf	Bent Jörgen Jørgensen	AA
S:ta Anna kapell	1980	H	Halmstad ky sf	Gösta Wikforss	AA
S:ta Gertruds kyrka	1987	H	K-backa-Hanhals k sf	Hans Rydbeck	AA
Apelvikshöjds kyrka	1989	H	Varbergs fs	Arne Nygård & Kjell Malmqvist	AA
Asperö kyrka	1990	G	Göteborgs ky sf	Stig Henrik Lundgren	AA
Stenkullens kyrka	1990	A	Lerums fs	Margareta Rydbo	AA
Munkegårdekyrkan	1997	B	Kungälv ky sf	Per Lundbergs ark kontor	AA
Kungsladugårds kyrka	1959	G	Göteborgs ky sf	Anders Berglund	AU
Kaverös kyrka	1969	G	Göteborgs ky sf	Torsten Hansson & Per Persson AB, Sven Jönsson	AU
Bua kyrka	1972	H	Värö-Strävalla ky sf	Henry Åkesson	AU
Bäve kyrka	1973	B	Uddevalla ky sf	Carl-Anders Hernek	AU
Kastalakyrkan	1979	B	Kungälv ky sf	Carl-Anders Hernek	AU
Apelgårdens småkyrka, Källered	1982	B	Mölnads ky sf	Heinz Kaltenbrunner	AU
Fågelbergskyrkan	1984	B	Mölnads ky sf	Per Lindfors	AU
Kullavikskyrkan	1984	H	Vallda-Släps ky sf	Arne Nygård	AU
Nols kyrka	1987	A	Starrkärrs-Kilanda fs	Kjell Malmqvist/Arne Nygårds AB	AU
Grevegårdens kyrka	1992	G	Göteborgs ky sf	Rolf Bergh	AU
Kvastekulla kapell	1963	B	Partille-Sävedalen k s	Bengt Lundsten, Per-Mauritz Ålander finska	S
Martin Luthers kyrka	1970	H	Halmstad ky sf	Beril Engstrand, Hans Speak	S
Bergsjöns kyrka	1974	G	Göteborgs ky sf	Bo Cederlöf	S
(Södra) Biskopsgårdens	1961	G	Göteborgs ky sf	Johannes Olivegren	SA
Toleredskyrkan	1962	G	Göteborgs ky sf	Torsten Hansson	SA
Brunnsbokyrrkan	1972	G	Göteborgs ky sf	Rolf Bergh	SA
Brunnsbergs kyrka TAS UR BRUK	1974	H	Varbergs fs	Pelle Nilsson	SA
Gunnareds kyrka	1997	G	Göteborgs ky sf	Sven Magnus Sjögren	SA
Johannebergskyrkan	1940	G	Göteborgs ky sf	Sigurd Ericson	SL
S:ta Katarina kapell	1941	H	Halmstad ky sf	Adolf Wiman	SL
Allhelgonakyrkan	1956	G	Göteborgs ky sf	Olov Geggen	SL
Limmareds kyrka	1957	A	Långhems ky sf	Martin Westerberg	SL
Kärlekens kyrka	1958	H	Halmstad ky sf	Johannes Olivegren	SL

Skårs kyrka	1959	G	Göteborgs ky sf	Johan Tuvert	SL
S:t Markus & S:t Lukas (krematorie)kapell	1966	G	Göteborgs ky sf/	Sven Brolid	SL
S:t Jörgens kapell	1969	H	Varbergs fs	Jörgen Ehn	SL
Buråskyrkan	1971	G	Göteborgs ky sf	Per-Axel Ekholm	SL
Aspenkyrkan	1972	A	Lerums fs	Håkan Lindqvist	SL
Dalabergskyrkan	1981	B	Uddevalla ky sf	Arne Nygård & Kjell Malmqvist	SL
Mariakyrkan	1986	H	Snöstorp-Eldsberga-bygdens ky sf	Morgan Bergwall	SL
Varlakyrkan	1990	H	Tölö-Älvsåker ky sf	Carl-Johan Lindfors	SL
Billdals kyrka	1992	G	Göteborgs ky sf	Magnus Wängblad	SL
Björkekärrs kyrka	1958+72+01	G	Göteborgs ky sf	Johannes Olivegren	SL
Vallåskyrkan	1975	H	Snöstorp-Eldsberga-bygdens ky sf	Lise & Hugo Höstrup	SL
Sävedalens kyrka	1959	B	Partille-Sävedalen k s	Axel Forssén	SL
Härlanda kyrka	1958	G	Göteborgs ky sf	Peter Celsing	SH
Högsbo kyrka	1964	G	Göteborgs ky sf	Bror Thornberg, Thorsten Roos	SH
Hjällbo kyrka	1973	G	Göteborgs ky sf	John Snis	SH
Tynnereds kyrka	1973	G	Göteborgs ky sf	Stig Johansson/Johns Snis ark kontor	SH
Glöstorpskyrkan	1976	G	Göteborgs ky sf	Voldemar Vasilis	SH
Lundby nya kyrka	1996	G	Göteborgs ky sf	Akke Zimdahl, Margareta Diedrichs, Eva Grane/ FFNS ark kontor	SH
S:t Olof & S:t Sigfrid	1951+57	G	Göteborgs ky sf	Sven Ivar Lind	SH
Aspenäs kyrka	1947/66	A	Lerums fs	Gunnar Wikland	K
Brännö kyrka	1954	G	Göteborgs ky sf	Olov Geggen	K
Hovenäsets kapell	1954	B	Södra Sotenäs fs	Axel Forssén	K
S:t Lars kyrka/Åsa	1955	H	Löftadalens ky sf	Johannes Olivegren	K
Vrångö kyrka	1961	G	Göteborgs ky sf	Carl-Anders Hernek	K
Kattunga kapell	1962	A	Surteby-Kattunga k s	Sven Boysen	K
Röds kapell	1967	B	Lysekils ky sf	Carl Norman	K
Surte kapell	1941	B	Nödinge fs	Melchior Wernstedt	K
Näsets kyrka	1967	G	Göteborgs ky sf	Ville Berglund (sonen Anders)	K
Kinnarumma kyrka	1940	A	Kinnarumma ky sf	Sigurd Ericson	T
Rydöbruks kapell 1922 brann, uppbyggt igen	1957	H	Torups ky sf	Martin Westerberg Fredrik Wetterqvist, Svante Paulsson 1954	T
Dalstorps kyrka	1965	A	Dalstorps fs	Bent Jørgensen	T
Bleketkyrkan	1963	B	Uddevalla ky sf	Carl-Anders Hernek	TL
Övertida kyrka	1963	A	Mjölby kyrka	Nils Halla, Bengt Edman	TL
Grimsås kyrka	1970	A	Dalstorps fs	Alf Berne	TL
Hertings kyrka	1972	H	Falkenberg-Skrea k s	Roland Hübel	TL
Furåsens kyrka	1965/72	G	Göteborgs ky sf	Torsten Hansson	V
Älvängens kyrka	1970	A	Starrkärrs-Kilanda fs	Torsten Hansson	V
Hammarkullens kyrka	1972	G	Göteborgs ky sf	Torsten Hansson/HPS Planering AB	V
Länsmansgårdens ky	1972	G	Göteborgs ky sf	Torsten Hansson/HPS Planering AB	V

BILAGA 4 - Kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser uppförda efter 1939 som omfattas av tillståndsplikt

KYRKOR	BESLUT	STIFT	BYGGÅR	ARKITEKT
Mjösunds begravningskapell, Niurunda	1996-06-14	Härnösand	1946, tik. 1972	A. Hamrin
Skoghall's kyrka	1990-04-19	Karlstad	1957	Aage Porsbo
Gävle kapellkrematorium	1996-06-14	Uppsala	1958-60	Alf Engström, Gunnar Landberg, Bengt Larsson, Alvar Törneman
Mariakyrkan	2003-02-17	Växjö	1977	Anders Berglund
Björksåtrakyrkan	2002-12-10	Uppsala	1975	Artur von Schmalensee, Hilding Lögdberg
Tanneforskyrkan	1990-04-19	Linköping	1964	Axel Kandell, John Kandell
Lerbergets kyrka	2002-06-07	Lund	1982	Bengt Blasberg, Henrik Jais-Nielsen
Berga kyrka	1990-04-19	Lund	1974	Bengt Hellborg
Haparanda kyrka	1990-04-19	Luleå	1967	Bengt Larsson
Kvastekulla griftegård, Partille	1996-06-14	Göteborg	1959	Bengt Lundsten, Per-Mauritz Ålander
Kvastekulla begravningskapell, Partille	1996-06-14	Göteborg	1963	Bengt Lundsten, Per-Mauritz Ålander
Burträsk's kyrka	1990-04-19	Luleå	1949	Bengt Romare
Hofors kyrka	1990-04-19	Uppsala	1962	Bengt Romare
Dalstorps kyrka	1990-04-19	Göteborg	1965	Bent Jörgen Jørgensen
Vantörs kyrka	2001-05-29	Stockholm	1958-59	Berndt Alfreds, Gunnar Larsen
Martin Luthers kyrka	1990-04-19	Göteborg	1970	Bertil Engstrand
Mjölkuddskyrkan	1990-04-19	Luleå	1969	Bertil Franklin
Mariakyrkan	900419	Luleå	1982	Bertil Håkansson //saknades
Örnåsets kyrka	1990-04-19	Luleå	1963	Bertil Mattsson
Östersunds kapellkrematorium	1996-06-14	Härnösand	1952, tillb. 1984-85	Birger Borgström, Jörgen Grönvik
Bergsjöns kyrka	1990-04-19	Göteborg	1974	Bo Cederlöf
Sankt Lars kapell	1990-04-19	Linköping	1962	Börje Stigwall
Gottsunda kyrka	1990-04-19	Uppsala	1980	Carl Nyren
Ålidhemskyrkan	1990-04-19	Luleå	1972	Carl Nyrån
Birgittakyrkan	2002-12-10	Härnösand	1972	Carl-Axel Acking
Siris kapell	2001-10-22	Karlstad	1946-49	Carl-Axel Acking, Sven Hesselgren
Tegs kyrka	1990-04-19	Luleå	1967	Carl-Hampus Bergman
Lammhults kyrka	2002-06-07	Växjö	1964	Claes Knutsson
Nikkaluokta kapell	1990-04-19	Luleå	1942	Cyrillus Johansson
Björneborgs kyrka	2001-10-22	Karlstad	1956	Cyrillus Johansson
Essinge kyrka	1990-04-19	Stockholm	1959	Cyrillus Johansson
Bodafors kyrka	2002-06-07	Växjö	1940; 1968	E. & T. Kjellberg och J. Windell; Ralph Erskine
Skogskyrkogården, Nässjö	1996-06-14	Växjö	1947	E. Vilhelm Ahlsén
Källs-Nöbbelövs kyrka	1990-04-19	Lund	1959	Eiler Graebe

1(5)

Överkalix kyrka	1990-04-19	Luleå	1943	Einar Lundberg
Gåsborns kyrka	1990-04-19	Karlstad	1947	Einar Lundberg
Skogskrematoriet med Tron, Hoppets samt Heliga korsets kapell på Skogskyrkogården	1996-06-14	Stockholm	1940	Erik Gunnar Asplund
Sankta Birgittas kapellkrematorium, Skövde	1996-06-14	Skara	1961-62	Erik Gunnar Asplund, Sven Ivar Lind
Sankt Olofs kapellkrematorium, Göteborg	1996-06-14	Göteborg	1951	Erik Gunnar Asplund. Sven Ivar Lind
Mariakyrkan	2001-05-29	Stockholm	1987	Fritz Voigt
Hakkas kyrka	1990-04-19	Luleå	1956	Georg Rudner
Råsunda kyrka	2001-05-29	Stockholm	1966-68	Georg Scherman
Bergshamra kyrka	1990-04-19	Stockholm	1962	Georg Varhelyi
Säffle kyrka	2001-10-22	Karlstad	1965	Gunnar Bornö
Sankt Pauli kyrka	1990-04-19	Strängnäs	1977	Gustav Lettström
Tibble kyrka	2001-05-29	Stockholm	1971-78	Göran Kjessler (projektledare)
Mikaelkyrkan	1990-04-19	Västerås	1966	Gösta Ekroth

Charlottenborgs kyrka	2002-06-07	Linköping	1988	Gösta Eriksson, Bengt Linder
Norrfrjädens kyrka	1990-04-19	Luleå	1966	Göte Lundström
Allhelgonakyrkan	1990-04-19	Luleå	1944	Hakon Ahlberg
Domsjö kyrka	1990-04-19	Härnösand	1966	Hakon Ahlberg
Sankt Hans kyrka	1990-04-19	Lund	1971	Hakon Ahlberg
Söderledskyrkan	1990-04-19	Stockholm	1960	Hans Borgström, Bengt Lindroos
Sankt Sigfrids kapellkrematorium, Borås	1996-06-14	Skara	1944	Harald Ericson
Sankt Sigfrids griftegård, Borås	1996-06-14	Skara	1941	Harald Ericson, Berndt Schmidt
Värby Gårds kyrka	1990-04-19	Stockholm	1975	Harald Thafvelin
Guldhedskyrkan	1990-04-19	Göteborg	1966	Helge Zimdahl
Sankt Johannes kyrka	2001-06-15	Skara	1987	Hens-Erland Heineman
Sillhövda kyrkan	1990-04-19	Lund	1945	Herbert Kockum
Staloluokta kätakyrka	2002-12-10	Luleå	1971	Isak Parffa m.fl. samer från Stal
Sankt Johannes kyrka	1990-04-19	Växjö	1978	Ivar Pettersson
Robertsfors kyrka	1990-04-19	Luleå	1957	Ivar Tengbom
Vikmanshyttans kyrka	1990-04-19	Västerås	1966	Jan Allpere, Claes Hellin
Soutujärvi kyrka	2002-12-10	Luleå	1963	Jan Thurfjell
Jokkmokks gamla kyrka	1990-04-19	Luleå	1976	Jan Thurfjell
Kaitumkapellet	2002-12-10	Luleå	1964	Jan Thurfjell (efter ide av Andreas Labba)
Västerstrandskyrkan	2001-10-22	Karlstad	1977	Janne Feldt
Kallhälls kyrka (Sankt Lukas kyrka)	1990-04-19	Stockholm	1976-77	Jerk Alton
Ransätters kyrka	1990-04-19	Karlstad	1986	Jerk Alton
Ånge kyrka	1990-04-19	Härnösand	1958	Johan Thome
Storviks kyrka	2002-12-10	Uppsala	1960	Johan Thome
Uppenbarelskyrkan	1990-04-19	Stockholm	1961	Johannes Olivegren
Åmotfors kyrka	2001-10-22	Karlstad	1961	Johannes Olivegren
Ansgarskyrkan	1990-04-19	Strängnäs	1962	Johannes Olivegren
Elinebergskyrkan	1990-04-19	Lund	1966	Johannes Olivegren
Nävertorpskyrkan	1990-04-19	Strängnäs	1966	Johannes Olivegren
Rönnöfors kyrka	2002-12-10	Härnösand	1953	John Åkerlund
Mariakyrkan	2002-12-10	Uppsala	1971	Jon Höjer, Höjer & Ljungqvist Arkitektkontor
Johannelunds kyrka	1990-04-14	Linköping	1962-63	Jon Höjer, Sture Ljungqvist
Hjällbo kyrka	1990-04-19	Göteborg	1973	Jon Snis
Sankt Jörgens kapellkrematorium	2001-10-22	Göteborg	1969	Jörgen Ehn
Vuollerims kyrka	1990-04-19	Luleå	1958	K. Martin Westerberg
Lextorpskyrkan	2001-06-15	Skara	1971-73	Karl-Erik Ydeskog
Sjömanskyrkan	2002-06-07	Lund	1969	Klas Anshelm
Räcksta kapellkrematorium	1996-06-14	Stockholm	1964	Klas Fåhraeus
Räcksta begravningsplats, Vällingby	1996-06-14	Stockholm	1964	Klas Fåhraeus, Gunnar Martinsson
Nilivaara kyrka	1990-04-19	Luleå	1945	Knut Nordenskjöld
Heliga Korsets kapellkrematorium	1996-06-14	Linköping	1956	Kurt von Schmalensee
Kila kyrka	1990-04-19	Strängnäs	1962	Kurt von Schmalensee
Berthåga kapellkrematorium	1996-06-14	Uppsala	1964-65	Kurt von Schmalensee
Adventskyrkan	1990-04-19	Strängnäs	1944	Lars Arborelius
Adolfsbergs kyrka	2002-06-07	Strängnäs	1970	Lars Enqlund
Den gode herdens kyrka	1990-04-19	Lund	1984	Lars Holmer
Stora kyrkan	1990-04-19	Härnösand	1940	Lars Israel Wahlman
Jönköpings kapellkrematorium	1996-06-14	Växjö	1946-58, omb. 1979-80	Lars Israäl Wahlman, Jan Wahlman; Lars Erik Skarrie
Sankt Petri kyrka	1990-04-19	Strängnäs	1974	Lars Olof Torstensson
Tomaskyrkan	1990-04-19	Västerås	1971	Nils Tesch
Franciskuskapellet	2002-06-07	Strängnäs	1972	Nils Tesch
Valsta kyrka	1990-04-19	Uppsala	1975	Nils Tesch
Skogskyrkogården, Jönköping	1996-06-14	Växjö	1941	Olof Hult
Sankta Birgitta kyrka	1990-04-19	Växjö	1975	Ove Hidemark
Lilla Aska kapellkrematorium	1996-06-14	Linköping	1988-89	Ove Hidemark
Karlskrona griftegård, Augerum	1996-06-14	Lund	1973	Per Friberg
Pilgrimskapellet på Görvälns griftegård	1996-06-14	Stockholm	1973	Per Friberg
Görvälns griftegård, Järfälla	1996-06-14	Stockholm	1973	Per Friberg
Ekens kapell och Bokens kapell på Karlskrona griftegård	1996-06-14	Lund	1977-80	Per Friberg
Råslätts kyrka	2002-12-10	Växjö	1974-75	Per Rudenstam

Visborgskyrkan	1990-04-19	Visby	1969	Per-Erik Nilsson
Härlanda kyrka	1990-04-19	Göteborg	1957	Peter Celsing
Ludvika kapellkrematorium	1996-06-14	Västerås	1958	Peter Celsing
Sankt Tomas kyrka	1990-04-19	Stockholm	1958-59	Peter Celsing
Olaus Petri kyrka	1990-04-19	Stockholm	1959	Peter Celsing
Almtunakyrkan	1990-04-19	Uppsala	1959	Peter Celsing
Bolidens kyrka	1990-04-19	Luleå	1960	Peter Celsing
Nacksta kyrka	1990-04-19	Härnösand	1969	Peter Celsing
Gideonsbergskyrkan	1990-04-19	Västerås	1973	Peter Hoffman
Avasjö kapell	2002-12-10	Luleå	1950	Ralph Erskine, Sövren Wimmerström, Ulf Oelrik
Friggeråkers kyrka	2001-06-15	Skara	1955	Rolf Bergh
Sankt Botvids kyrka	1990-04-14	Strängnäs	1957	Rolf Bergh
Sankta Birgitta kyrka	1990-04-19	Stockholm	1962	Rolf Bergh
Aspeboda kyrka	1990-04-19	Västerås	1963	Rolf Bergh
Resarö kapell	2001-05-29	Stockholm	1968	Rolf Bergh
Brunnsbokyran	1990-04-19	Göteborg	1972	Rolf Bergh
Lilla Aska griftegård, Linköping	1996-06-14	Linköping	1972	Sam & Tommy Granström
Johannebergskyrkan	1990-04-19	Göteborg	1940	Sigfrid Ericson
Kinnarumma kyrka	1990-04-19	Göteborg	1940	Sigfrid Ericson'
Malmö östra kyrkogårds kapellkrematorium	1996-06-14	Lund	1931, 1943	Sigurd Lewerentz
Markuskyrkan	1990-04-19	Stockholm	1960	Sigurd Lewerentz
Sankt Petri kyrka	1990-04-19	Lund	1966	Sigurd Lewerentz
Porsö kyrka	1990-04-19	Luleå	1976	Stefan Alenius
Bergnäs kyrkan	1990-04-19	Luleå	1976	Stefan Poroslay
Mjösunds begravningsplats, Niurunda	1996-06-14	Härnösand	1940	Sten Andersson
Eriksbergskyrkan	1990-04-19	Uppsala	1960	Sten Hummel-Gumaelius
Sankt Matteus kyrka	1990-04-19	Lund	1957	Sten Samuelsson
Helgeandskyrkan	1990-04-19	Lund	1968	Sten Samuelsson
Envikens kyrka	1990-04-19	Västerås	1957	Sven Ahlbom
Sankta Birgittas kyrkogård, Skövde	1996-06-14	Skara	1946-47	Sven Ivar Lind
Skogskapellet, Nässjö	1996-06-14	Växjö	1960-62	Sven Ivar Lind
Södertälje kapellkrematorium	1996-06-14	Strängnäs	1961-63	Sven Ivar Lind
Mariakyrkan	2002-06-07	Växjö	1977	Thomas Hellqvist, Richard Brun
Sankt Mikael's kyrka	2002-06-07	Lund	1978	Thorsten Roos & Bror Thornberg Arkitektkontor
Storfors kyrka	1990-04-19	Karlstad	1959	Tor Engloo
Åsarnes nya kyrka	2002-12-10	Härnösand	1966	Tore Virke
Marielundskyrkan	2003-02-17	Härnösand	1969	Tore Virke
Sankt Andreas kyrka	1990-04-19	Lund	1959	Torsten Roos
Limhamns kapellkrematorium	1996-06-14	Lund	1964	Torsten Roos, Bror Thornberg
Berthåga kyrkogård, Uppsala	1996-06-14	Uppsala	1964-65	Ulla Bodorff
Hornsbergskyrkan	1990-04-19	Härnösand	1965	Yngve Tegnér
Kista kyrka	1990-04-19	Stockholm	1978	Zoltan Bedecs
Karlskogas kapellkrematorium	1996-06-14	Karlstad	1945-46	Åke Porne
Östra kyrkogården, Karlskoga	1996-06-14	Karlstad	1945	Åke Porne, Carl Fredby
Möne kyrka	1990-04-19	Skara	1951	Årland Noreen